

"שמונה פרקים" לרמב"ם

מדריך למורה

כתיבה: אריאל אביב

1. מבוא מתודי ודידקטי כללי

תוכן עניינים

- א. הערות פתיחה כלליות / 2
- ב. מהו "שמונה פרקים", ומדוע ללומדו? / 5
- ג. קשיים ואתגרים בהוראת הספר / 9
- ד. על המתודה: כיצד מומלץ ללמד את "שמונה פרקים"? / 12
- מן המתודה הפרשנית – אל ההוראה / 13
- ה. הערות דידקטיות לשיעורי פתיחה / 16
1. הרמב"ם – חייו ויצירתו / 16
2. רקע על ימי הביניים, פילוסופיה, מסכת אבות / 19
- רקע היסטורי על ימי הביניים / 19
- רקע היסטורי בזיקה ל"ספר הכוזרי" / 19
- היכרות כללית עם מסכת אבות / 21
- ו. "ברכת הדרך" – אל איתקה / 23
- ז. תרגומים ומהדורות של "שמונה פרקים" / 25
- ח. ספרות ומקורות עזר להוראת "שמונה פרקים" והגות הרמב"ם / 26
- רקע היסטורי על ימי הביניים הכלליים והיהודיים / 26
- מספרי העזר על "שמונה פרקים" / 27
- ספרות כללית על הרמב"ם / 27
- על ה"אתיקה" של אריסטו וזיקתה לרמב"ם / 28
- מקראות ומאמרים בחקר הרמב"ם / 28
- אתרי אינטרנט / 30

נספח: סדר יומו של הרמב"ם – מתוך איגרת הרמב"ם לר' שמואל אבן תיבון / 31

א. הערות פתיחה כלליות

מדריך למורה זה מלווה את לימוד הספר "שמונה פרקים" לרמב"ם ואת הוראתו בכיתה.¹ "שמונה פרקים" מהווה אחת האפשרויות העומדות בפני המורה במסגרת יחידות הלימוד המתקדמות במחשבת ישראל, שאמורה לעסוק בהגות יהודית בימי הביניים.²

"שמונה פרקים" הוא טקסט קלאסי במחשבת ישראל, והוא מהווה (כמו הרבה טקסטים גדולים) צומת של נושאים ובעיות מתחומים שונים: אתיקה, פסיכולוגיה, מטאפיזיקה, תיאולוגיה, ועוד. הוא מזמן ללומד דיון בשאלות פילוסופיות מגוונות ודגם של פיתרונות עבורן, ומעודד אותן להתמודדות אישית עימהן.

מטרת המדריך למורה היא כפולה:

- א. **מבחינה פרשנית:** הצעת קריאה "חדשה" ל"שמונה פרקים". עיקר החידוש בקריאה שנציע הוא בניסיון לחשוף תמונה כללית של הספר, מעבר לפרטיו המרובים והמורכבים לעתים. בתוך כך יתברר מהלך פרקי הספר כמהלך שלם, רציף ובעל היגיון פנימי (גלוי וסמוי כאחד), שקל להבינו ולעקוב אחריו.
- ב. **מבחינה דיסקטית:** מתן הצעות ורעיונות שיסייעו בהוראת הספר (מבחינת הלשון, התוכן, העניין וכו'). אנו מקווים שהתמונה הכוללת שתעלה בהצעת הקריאה לספר, תתרום גם בתהליך הוראתו – הן להבנה טובה יותר של תוכן הספר, והן להדגשת ערכו והרלוונטיות שלו ללומדים.

¹ המדריך-למורה (מד"ל) שלהלן מבוסס בעיקרו על השיעורים שנתתי בהשתלמות המרוכזת על "שמונה פרקים" (בעיקר על חלקו הראשון של הספר), בבית-יציב בבאר שבע בדצמבר 2007, וכן (על המשך הספר) במרכז הפסג"ה בירושלים בשנת תשס"ט, ובהזדמנויות נוספות. משולבים כאן גם דברים אחדים מהרצאתו של **ד"ר אילון אידלשטיין** בהשתלמות (ביחס לדרך לימוד הספר וביחס לנושא החסיד בפרק ד'). בכמה מקומות שולבו גם אחדים מחומרי-העזר שהכין **נדב ברמן** (תל"י בית חינוך, ירושלים) להוראת הספר. תודה ל**משה שדה** (מקיף ט', ראשון לציון) ול**זמרת דפני** (תיכון ע"ש גולדה, פתח תקווה), שסיכומיהם לשיעורים בבית יציב סייעו בעריכת המד"ל, וכמובן **לצילה מירון-אילן**, על עזרתה המתמדת, תמיכתה ועידודה. בעמודים להלן נעשו שכתוב ועריכה מחודשת של השיעורים, וכן נוסף חומר רב; עם זאת, נשמרה בהם מתכונת השיעורים שניתנו ורוח הדברים שבעל-פה.

בכל מקרה יודגש כי הקריאה המוצעת כאן ל"שמונה פרקים", איננה הקריאה היחידה בספר (רצוי להכיר גם מקורות עזר אחרים, ראו להלן **ספרות עזר** מומלצת להוראת הספר). אמנם נעזרנו כמובן בחלק ניכר מספרות העזר, אולם פעמים רבות נקטנו דרך אחרת ושמנו דגשים שונים בלימוד הספר, בעיקר בגישה הכוללת לספר. וראו עוד להלן בפתיחה על המתודה.

² אפשרויות אחרות הן: רס"ג (על פי החוברת "האדם במשנתו של רב סעדיה גאון"), ריה"ל (על פי החוברת "משנתו ההיסטורית של ר' יהודה הלוי"), רמב"ן (על פי החוברת "האדם בסיפור גן העדן על פי פרשנות רמב"ן"), רמב"ם (על פי החוברת "האדם האידיאלי במשנתו של הרמב"ם: דמות הנביא").

הן הפרשנות והן ההצעות המתודיות יוצגו בעיקר בקווים כלליים (למעט בחלקים הראשונים של הספר, שבהם מונח הבסיס לדרך הקריאה וההוראה, ולכן הוא מובא ביתר הרחבה), תוך התייחסות לקשיים אפשריים בהוראה ולפתרונות שונים בכל נושא. המדריך מיועד בעיקר **למורה**, ולא יכול בצורתו זו לשמש את התלמיד. עם זאת, המדריך **אינו** מציע מערכי שיעור מוכנים, אלא נועד לסייע למורה בהכנתם, על בסיס עיון בניתוח הפרשני ובכיוונים הדידקטיים המובאים בו, והתאמתם לתלמידיו לפי יכולותיהם וצרכיהם.

בכל פרק ימצא המורה:

- ❖ מיקוד של תכנים מרכזיים ודגשים פרשניים שונים;
- ❖ רקע מוקדם והסברים למושגים רלוונטיים (פילוסופיים, היסטוריים וכו');;
- ❖ שאלות מפתח בתהליך לימוד הטקסט והעמקה בו;
- ❖ מוקדים שונים לבניית השיעור; התייחסות למיומנויות למידה וחשיבה, גיוון דרכי הוראה וכד';
- ❖ הערות כלליות על סדר הלימוד וארגון ההוראה (כולל הקצאת זמן מומלצת);
- ❖ הצעות לעבודות-בית הן כהכנה לשיעור והן כסיכום והעמקה;
- ❖ הצעות שונות להרחבה ולהעשרה (כולל נושאים אפשריים לכתיבת תרגילים, עבודות חקר, וכד');;

להוציא חריגים מעטים, נמנענו בדרך כלל מלהציג גישות פרשניות שונות זו מזו לכל נושא, כדי לא לסבך ולפזר את הדיון, והעדפנו הצגה אחת עקבית של קריאת החיבור. (המורה יוכל לעמוד על ההבדלים בין הגישות מתוך השוואה לספרות הפרשנית המוצעת בסוף מבוא זה. במקרים מיוחדים הצבענו על ההבדלים בהערות שוליים.) כמוכן, ניתן לחלוק על העמדות הפרשניות שהצענו, אולם יש לזכור כי שלמותו של המהלך הפילוסופי המוצע כאן, תלוי בחוליותיו השונות הנבנות בהדרגה בקריאתנו בכל פרק. עם זאת, גם במסגרת המהלך שלנו מוצעים לא פעם כיווני מחשבה אחדים לגירוי החשיבה ולהצגת מגוון אפשרויות במסגרת דרך הקריאה שלנו. בכל מקרה, בבניית השיעור מומלץ לבחור רק כיוון אחד או שניים מתוכם. יש לזכור כי נושא הלימוד הוא הטקסט של הרמב"ם, כמות שהוא, וכל מה שמובא במדריך (ובספרות העזר) כמוכן אינו נושא ללימוד בפני עצמו, אלא הוא בגדר חומר עזר נלווה להוראת הטקסט הרמב"מי.

ככלל, בשעת הקריאה והדיון בטקסט (למעשה, כל טקסט) יש להבחין בין **ארבע רמות של התייחסות**:

1. **הבנת הנקרא** – מה כתוב בטקסט (מילולית ובאופן רחב יותר)? מה הרעיון המרכזי? מהו מבנה הטיעון המוצג? עם איזו בעיה (מפורשת) מתמודד הכותב, וכיצד הוא משיב עליה? וכד'
2. **ניתוח והעמקה** – אילו הנחות יסוד מסתתרות בטקסט? אילו בעיות כלליות משתקפות בו (באופן סמוי)? אילו רעיונות נוספים מרומזים בטקסט? מהו ההקשר התרבותי הרחב שבו נכתבו הדברים? כלפי מי הוא מגיב ומדוע? במה הוא שונה ממנו? אילו השלכות נוספות עשויות להיות לנושא דיוננו? וכד'

3. ביקורת והערכה של הטקסט – האם העמדה המוצגת כאן מנוסחת ומבוססת כהלכה?
האם היא קונסיסטנטית עם דברי הכותב במקומות אחרים? האם הפיתרון שהוצע לשאלה מספק? מהו החידוש או הייחוד שבטקסט, או מהי חשיבותו המיוחדת? איזו ביקורת ניתן למתוח כלפיו? וכד'
4. עמדה אישית – האם אני מסכים לנאמר? למה כן, ולמה לא? עם מה כן, ועם מה לא? כיצד אני משיב על הבעיה המוצגת בטקסט? וכד'

נסביר את חשיבות ההבחנה בין הרמות השונות (גם אם בשיעור הן נוטות לעתים להתערב). ראשית, יש להבחין בין הטקסט כפשוטו לבין הדיון הפרשני, הנוטה בדרך כלל לרקונסטרוקציה אישית-מודרנית של הטקסט. מטרתנו העיקרית בשיעור היא קודם כל הבנה בסיסית של הרמב"ם בתוך ההקשר הפנימי של שיטתו. אמנם הקריאה שנציע להלן חורגת מכלל הבנה בסיסית זו, אולם לדעתנו היא מסייעת בחשיפת השיטה המסתתרת בטקסט עצמו, ובסופו של דבר, מקלה על הלימוד השוטף. עם זאת, יש להיות ערים לפער שבין שתי רמות הלימוד. בנוסף, יש להבחין בין שלב ההבנה והניתוח של הטקסט ובין התגובות עליו. לא פעם נוטים תלמידים להגיב לטקסט באופן מיידי וספונטני, עוד בטרם הוסבר והובן כהלכה. רצוי להרגיל אותם להשהות דברי ביקורת בטרם הם משוכנעים שהבינו את דברי הרמב"ם. עם זאת, אין לעצור כליל את הדחף הביקורתי שלהם לאחר שהגיעו לרמה בסיסית של הבנת הטקסט. לעתים קרובות, תגובותיהם הביקורתיות המיידיות יוכלו לשמש דווקא נקודת מוצא טובה להמשך הדיון ולהעמקה בטקסט. שתי ההנחיות עשויות להיראות סותרות (השהיית התגובה הספונטנית לעומת עידודה), ובשיעור יש למצוא את האיזון בין הצגה מלאה ומשמעותית של דברי הרמב"ם, ובין מתן מקום לתגובות ולחשיפת נקודות החולשה שבדבריו, וכמובן להצגת עמדות נגדיות.

למעשה, עולה כאן באופן רחב יותר מתח בסיסי הקיים תמיד בין הבנת הטקסט שלפנינו ובין הדיון הפתוח בסוגיה הפילוסופית המשתקפת בו. מחד גיסא, הטקסט הוא חשוב, ואינו רק בגדר אמתלה לדיון בשאלות ובסוגיות פילוסופיות. מאידך גיסא, חשוב שהשיעור לא יהפוך לתרגיל בקריאת טקסטים. הבנת הטקסט לעומקו היא חלק מדיון רחב ופתוח יותר, והמורה נדרש למצוא את האיזון הנכון בין שתי המטרות בכל שיעור.

בעמודי המבוא הבאים נציג בקצרה את החיבור "שמונה פרקים" ונעמוד הן על ערכו הסגולי והן על הקשיים והאתגרים שבהוראתו. בהמשך נתווה את עיקרי המתודה שבה נלך בהמשך המד"ל, וכן נביא הצעות והערות דידקטיות לשיעורי הפתיחה בטרם נכנסים להוראת הספר גופו. בסיום המבוא מוצעת רשימת ספרות מומלצת ומוערת.

ב. מהו "שמונה פרקים", ומדוע ללומדו?

"שמונה פרקים" הוא חלק מפירוש הרמב"ם למשנה, ובאופן ספציפי יותר: זוהי הקדמתו לפירושו למסכת אבות שבמשנה.

הפירוש למשנה (שכונה על ידי תלמידיו "ספר המאור"), הוא **מחיבוריו המוקדמים** של הרמב"ם (ובוודאי הגדול שבהם), שהתחבר בעיקרו בשנות העשרים לחייו במהלך נדודיו ובתנאים קשים. הוא החל בכתיבת הפירוש למשנה בסביבות 1160 בהיותו במרוקו (לשם הגיעה משפחתו אחרי שנאלצה לעזוב את ספרד), והוא בן 23 (לפי עדותו בסוף החיבור) וסיים אותו במצרים בהיותו בן 30.³ כמרבית ספריו (להוציא "משנה תורה") נכתב גם זה בערבית-יהודית. (אגב, חיבורו הפילוסופי הראשון "מילות היגיון" נכתב עוד בטרם מלאו לו עשרים, אך יש המפקפקים בייחוסו לרמב"ם).

הפירוש למשנה הוא פירוש מקיף ובהיר על מסכתות המשנה, שבו ביקש הרמב"ם להסביר את המשנה לגופה, ללא השקלא והטריא האופייניים לסוגיית התלמוד (ובדרך כלל לפי מסקנתה, כשזו תואמת את המשנה כפשוטה). בהקדמתו לחיבור הוא כותב בצורה חריפה שאינה משתמעת לשתי פנים:

"וראיתי ... לחבר על כל המשנה חיבור **הכרחי** ... מפני שראיתי התלמוד עושה במשנה מה שלא יוכל שום אדם להשיג בסברא (= בהגיון) לעולם ...".

ובאחת מתוך "ארבע התועלות" והיעדים שהוא מונה ללימוד פירושו הוא כותב:
 "שיהיה כמבוא למתחיל בעיון, וילמוד ממנו דרך דיוק הדברים וביאורם, ויהיה כמי שהקיף את כל התלמוד ...".

ואכן, ככלל, ניתן לומר כי פירוש הרמב"ם למשנה הוא ניסיון ראשון מסוגו להציע פירוש שיטתי למשנה עצמה, מבלי שזו תיבלע כליל בפרשנות התלמודית (כפי שקרה בכתיבתם של הגאונים, שקדמו לרמב"ם, ובוודאי אצל פרשני התלמוד המאוחרים יותר). למרות בכורתה וקדימותה של המשנה, בדרך כלל היא לא נלמדה בישיבות כחיבור עצמאי, אלא רק "אגב" הסוגיה התלמודית (ומבחינה זו, גורלה היה דומה לגורל רוב ספרי התנ"ך). הרמב"ם מבקש אפוא להבליט את מקומה של המשנה כחיבור עצמאי, שיתרונו הוא בסגנונו הבהיר, בתמציתיותו, ובמעשיות שלו, לעומת התלמוד. בפירושו של הרמב"ם יש התייחסות לענייני לשון, למושגים ולמלים זרות, וכן נוספו בו כללים ועיקרים, שמעבר לפרטי ההלכות (מעין פירוש 'מדעי', לאותם ימים). בנוסף, הוא מציין את פסיקת ההלכה בין הדעות המובאות במשנה. (לעתים רחוקות הוא פוסק אחרת בספרו ההלכתי המאוחר "משנה תורה").

זהו אפוא פרויקט ראשון ויחיד מסוגו בדורו, ויש בו מרוח חיבורו ההלכתי הגדול "משנה תורה" (שנכתב בשלב מאוחר יותר) בניסיון לסיסטמטיזציה, בשילוב בין הלכה ומחשבה, בהסתייעות בתחומי דעת שונים, וכו'. למעשה, ניתן במידה רבה לראות בו – הן במגמותיו הכלליות, והן בתכניו ובסגנונו – הטרמה של שני חיבוריו הגדולים "משנה תורה" ו"מורה נבוכים".

מלבד פירוש עוקב על סדר המסכתות והמשניות, כלל בו רמב"ם הקדמות כלליות המתמקדות בעיקר בענייני אמונה ומסורת.

³ אגב, יש ויכוח בין החוקרים בנוגע לתיארוך שנת לידתו של הרמב"ם. התאריך המקובל הוא 1135, אך יש המאחרים אותו לשנת 1138 (על יסוד דברי הרמב"ם בחתימת הפירוש למשנה). לסיכום השתלשלות הנושא ראו: ש"ז הבלין, "לתולדות הרמב"ם", דעת, 15 (קיץ, תשמ"ה).

ההקדמה הכללית לפירושו למשנה (הקדמה הקרויה בטעות "הקדמה לסדר זרעים", כיוון שזהו ה'סדר' הראשון בין ששה סדרי המשנה), נושאת אופי כמו-היסטורי, ובה מציג רמב"ם סקירה על השתלשלות התורה שבעל פה.

- **ההקדמה לפרק "חלק"** ממסכת סנהדרין (על שם תחילת הפרק: "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא..."), שאותה ניתן לראות כמעין מבוא לאמונה היהודית, ובמידת מה גם ניסיון ליישב את עיקרי האמונה עם דרישות התבונה. הוא עוסק בעיקר בתורת הגמול (בעולם הבא) ובדרכי הפרשנות למדרשי חז"ל (בעיקר אלו המעוררים תמיהה). אגב, בהקדמה זו מוצגים "שלושה עשר העיקרים" (עיקרי האמונה ויסודותיה, לפי הרמב"ם), שעל פיהם חוברו גם הפיוטים המוכרים "יגדלו" ו"אדון עולם". (ניתן להקדיש את אחד משיעורי הפתיחה (ר' להלן) להיכרות עם "העיקרים", בשילוב שירה...)
- **ההקדמה למסכת אבות:** בפתח פירושו למסכת אבות כותב רמב"ם הקדמה נרחבת בת **"שמונה פרקים"** (וכך התקבע שמה). מבין ההקדמות השונות, זו נושאת את האופי הפילוסופי והאוניברסאלי ביותר. פרקי הספר עוסקים בנפש האדם ובתיקונה, וכן בתכליתו הדתית-פילוסופית של האדם ובבחירתו החופשית. (עם זאת, גם בהקדמה זו נמצא נושאים "יהודיים" יותר, בהם: טעמי המצוות, נבואת משה ועוד.)

שילוב ענייני מחשבה ואמונה כלליים יותר בתוך הפירוש לקודקס ההלכתי אינו מקרי. כבר בסיום פירושו למסכת הראשונה במשנה (מסכת ברכות) מזכיר הרמב"ם את מה שעתיד לבוא בפירושו למסכת אבות, ומדגיש את החשיבות שהוא רואה בשילוב עיקרי הדת המופשטים עם פרטי ההלכה המעשיים. באחד ממשפטיו המפורסמים כותב הרמב"ם:

"ועוד נדבר על משהו מעניין זה במסכת אבות, ונראה לך מקצת התאמת גדולי הפילוסופים לדברי חכמים (= חז"ל) בכל העניינים. ואין מקום זה מתאים לדבר בו על העניין הזה, אלא שדרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בענייני אמונה, אבאר [בו] משהו, **כי חשוב אצלי (= בעיניי) להסביר יסוד מהיסודות [של האמונה] יותר מכל אשר אלמדהו...**"

ואכן, מסכת אבות כידוע מיוחדת בכך שהיא אינה עוסקת (כיתר מסכתות המשנה) בענייני הלכה ופולחן מובהקים, אלא בעיקר בעניינים שבין אדם לחברו, מידות אישיות טובות, השתלשלות המסורת היהודית וערך לימוד התורה. בגלל ייחודה זה בחר הרמב"ם לכתוב לה הקדמה נרחבת. ההקדמה אינה מרבה להתייחס במישרין לאמרותיה של מסכת אבות, ואין מנוס מלטעון שמסכת אבות היא בעיקר גורם מזמן לרמב"ם להציג את **השקפתו שלו** על המוסר ותורת המידות (האתיקה). כפי שנראה בהמשך, רבים מתכני חיבורו של הרמב"ם מושפעים מספר "האתיקה" של אריסטו. (ראוי לציין שמשניות רבות במסכת אבות עצמה נכתבו בזיקה ואולי אף בהשפעה יוונית [יש מקבילות רבות בתוכן ובסגנון], כך שאפשר לומר שבמסכת זו הרמב"ם "נענה" באופן מתבקש וכמעט והכרחי לדיאלוג עם תרבות יוון).⁴

⁴ להרחבת היריעה על הקשרים העמוקים בין תרבות יוון ופתגמי החכמה של חז"ל מומלץ למשל לקרוא בספריו של א"א הלוי, ובעיקר בחיבורו בן ארבעת הכרכים: **"ערכי הלכה ואגדה"**, הוצאת דביר, המביא מאות מקבילות בסוגיות רבות.

"שמונה פרקים" הוא אמנם חלק בלתי נפרד מפירוש המשנה, אולם הוא עומד גם בזכות עצמו כחיבור מבואי קצר בנושאי **האתיקה** (והוא אכן שואב לא מעט מחיבורו של אריסטו הנושא שם זה). תורם לכך גם המבנה הספרותי הסגור שלו (הכולל הקדמה ושמונה פרקי עיון שיטתיים, הנשענים זה על גבי זה). ככזה, זהו ספר בעל ערך מיוחד בתולדות המחשבה היהודית, שכן למרות קיצורו יש בו הרצאת דברים שלמה ורציפה. כפי שנטען בהמשך, יש לקביעה זו גם **השלכה פרשנית** חשובה, שכן להלן נבקש לקרוא את הספר כעומד לעצמו, בעל עמדות מקוריות ועצמיות, ומבלי להשליך עליו באופן אוטומטי מה שכתב הרמב"ם במקומות אחרים (כפי שנוטים לעשות מרבית פרשניו וחוקריו, עד היום).

הספר "שמונה פרקים" מומלץ במיוחד ללימוד ולהוראה לתלמידי מחשבת ישראל, כיוון שיש כאן הזדמנות נדירה (ואולי יחידה מסוגה) ללמד חיבור פילוסופי שלם, פרק אחרי פרק, במסגרת (של תוכן וזמן) המתאימה גם לתלמידי תיכון (או לסטודנטים), המבקשים להתוודע ממקור ראשון להגותו של הרמב"ם. מעבר לכך, הספר נוגע כמעט בכל עמוד בנושאים ובשאלות בעלות רלוונטיות רבה לאדם, ובאופן מיוחד לבני נוער בגיל ההתבגרות העסוקים מאוד בעצמם ובעיצוב אישיותם.

בין השאלות הרבות שהספר מזמן:

1. האם האדם יכול להכיר את עצמו? כיצד?
2. האם יש הבדל מהותי בין האדם ובין בעלי חיים?
3. האם יש הבדלים מהותיים בין גבר לאישה? בין יהודי ושאינו-יהודי? בין אדם לאדם?
4. האם האדם חופשי לעצב בעצמו את חייו ואישיותו, או שאלה נקבעים באופן דטרמיניסטי על ידי גורמים תורשתיים וסביבתיים?
5. האם תכונות האופי של אדם הן דבר מולד או נרכש? אילו תכונות אופי ראוי שיהיו לאדם? האם יש תכונות שליליות שיש לדכא לחלוטין?
6. מדוע אנשים מתמכרים לדברים שונים (סמים, עישון, התנהגויות מסוימות וכו'), והאם ניתן להיחלץ מכך?
7. מהי אחריותו של האדם לעצמו ולסביבתו? כיצד יכול ללמוד לשלוט בחייו, בכעסו?
8. האם אפשר ליישב בין דת ומדע? האם יכול אדם להיות מאמין ורציונאלי כאחד?
9. האם מוסר הוא דבר סובייקטיבי או אובייקטיבי? האם יש צורך במקור אלוהי כדי לבסס את המוסר או שמקורו באדם בלבד?
10. מה אני 'קודם' – יהודי או אדם? מהן ההשלכות של השאלה?
11. האם יש תכלית לחיי האדם? האם יש רק תכלית אחת?
12. מיהו הנביא, והאם זהו מושג רלוונטי עבורנו היום?
13. מה פירוש "להיות אדם"? האם אמורים ללמוד את זה?

מלבד התכנים החשובים הטמונים בספר (תכנים שיש כמובן "ליילד" ו"להוציא לאור" בשיעור) יש בטקסט הרמב"מי גם איכויות, צורניות בעיקרן (שאינן מנותקות מן התוכן), שבכוחן לפתח בלומד רגישות מיוחדת למילה הכתובה, וכן דרכי חשיבה וניתוח, חוש ביקורת, יכולת לעקוב אחרי השתלשלותו של מהלך עיוני מורכב והתחקות אחרי שיטה פילוסופית 'שלמה' (וראו עוד להלן).

במהלך הלימוד חשוב להדגיש מאפיינים אלה של הספר, ולנצל אותם ככל האפשר לשיפור מיומנויות הלמידה של התלמידים וכגורם מניע ומקדם בשיעור.

ג. קשיים ואתגרים בהוראת הספר

עמדנו בקצרה על ערכו הסגולי של "שמונה פרקים", אך אין מנוס מלהציג מיד בפתח גם את הבעיה: לא קל ללמד את הרמב"ם, ובוודאי שלא לאורך זמן. הוא הוגה לא פשוט (תרתני משמע), וכתיבתו מערימה בפני תלמידינו (ואולי גם בפנינו) קשיים מסוגים שונים. להלן נזהה ונציג שלוש רמות של קושי:

1. **קשיים דידיקטיים** בלימוד ובהוראת החיבור (שפה, תרבות, ניסוח וכו')
2. **הפער התרבותי-ערכי**: התנגדות מובנית לעמדות הרמב"ם (לסגנונו, לדעותיו וכו')
3. **השאלה הפרשנית** (מהו "פירושו" של הספר – הן הפרטים והן כמכלול? מהו המהלך הפילוסופי השלם שלו?), המשתקפת גם בהוראה (בעיקר בבעיית היחס בין הפרטים ובין הכלל)

הקושי הראשון, הדידיקטי, נוגע בעצם הלימוד וההוראה של הספר, ומקורו בסיבות רבות: זרותם של השפה הימי-ביניימית (אוצר מלים, תחביר וכו') והעולם הריאלי המשתקף בספר, סגנון הכתיבה המיוחד לרמב"ם, המהלכים הפילוסופיים המורכבים, הידע הקודם (הן בפילוסופיה, הן ביהדות) המשוקע בכתיבה ונדרש מהלומד, ועוד.

אמנם ניתן ללמוד את הרמב"ם (כמו כל הוגה או יוצר אחר) כחלק מחקירה ושחזור של **תולדות** המחשבה (היהודית והכללית), ואזי זרותם של דרך הכתיבה והמציאות המשתקפת בה היא אכן מרכיב הכרחי ובלתי-נפרד מן המשימה. בדרך לימוד זו ברור לנו כל העת כי אנו עוסקים בהוגה שחי לפני כ-800 שנה, שעולמו רחוק מאתנו במובנים רבים, ואין שום עניין לטשטש עובדה זאת... דא עקא, חלק גדול ממה שנכתב על הרמב"ם (בפרשנות, במחקר וכו') אינו חורג באופן משמעותי מנקודת מבט זו, וממנה אין ספק שקשה להביא את התלמיד (ואולי אף אותנו) לגלות עניין ברמב"ם. הקשיים שהצגנו נכונים תמיד ללומד מתחיל, ונכונים כפליים לתלמידים היום, על קשייהם בתחומי האוריינות, מיומנויות הלמידה, וכו'.

אולם הבעיה אינה דידיקטית בלבד. גם (ואולי דווקא) כאשר דברי רמב"ם מובנים – הם עלולים לעורר קשיים מסוג אחר: הפער התרבותי בין העולמות ומערכות הערכים של הרמב"ם מזה, ושלנו – מזה. לעתים מדובר אף בניגודים של ממש. ניתן לציין בהקשר זה גם את נימתו ההחלטית והפסקנית של הרמב"ם (כגון הביטוי השגור בכתיבתו "דע ש..."), דחייתו הנחרצת לעתים של גישות אחרות, ועוד), המעוררת לא פעם התנגדות רבה בקרב התלמידים (שלא לומר, לעתים, כעס ותסכול). כאילו אין די באתגר ההבנה של דבריו, אנו נאלצים לשמש במידת מה גם כ"סנגורים" שלו, ולו כדי שהתלמידים יהיו נכונים לשמוע ולהבין את דעתו בטרם ניתן גם מקום להתווכח ולחלוק. (ברוח "עקרון החסד" בפרשנות, שלפיו עלינו לעשות את המרב כדי לפרש את המקור הנלמד בצורה שתכבד אותו ואת דעתו, גם אם איננו מסכימים אתו.)

בעיה אחרת נובעת מכך שאנו מבקשים ללמוד חיבור שלם במשך שנה שלמה (או חלק נכבד ממנה). עניין זה כשלעצמו עלול להרתיע, שכרוכה בו בעיה נוספת האופיינית ללימוד מקורות ארוכים בכלל, ומקורות פילוסופיים ארוכים בפרט: בעיית היחס שבין הפרטים ובין הכלל (בין השלבים השונים ובין המהלך השלם), זיהוי הציר המרכזי של החיבור וההבחנה בין העיקר ובין ה"טפלי" (או המשני, הנלווה, האגבי). נדמה שב"שמונה פרקים" אין מנוס מהתמודדות עם בעיות אלו למן הרגע הראשון. חיבור המוצג בפני התלמידים כ"שמונה פרקים" לרמב"ם עלול להרתיע, אפילו באופן לא מודע... מובלע כבר בשם החיבור שיש כאן מהלך אחד שלם של הרמב"ם, הנפרש על פני שמונה פרקים, ועשרות רבות (קרוב למאה) של פסקאות... וגם אם לא נלמד את החיבור מילה במילה, ופה ושם נקצר או נדלג פסקה, עדיין אין זה דומה ללימוד קטעים שונים ונבדלים מחיבורים שונים, כפי שהתלמידים רגילים בדרך כלל. והרי הייחוד בלימוד חיבור זה כאמור לעיל, הוא בדיוק בכך שיש כאן הזדמנות נדירה ללמוד חיבור פילוסופי שלם, מראשיתו ועד סופו.

למעשה, הבעיה האחרונה שהצגנו, אינה רק בעיה דידיקטית. היא טומנת בחובה בעיה יסודית יותר: כיצד בכלל להבין ולפרש את הספר? מהם הרעיונות המרכזיים שלו? מהו בדיוק היחס ביניהם? שאלות אלו הן שאלות פרשניות ממדרגה ראשונה, ואפילו עיון קצר בספרות המחקר על הרמב"ם תגלה שיש יותר מדרך אחת להבין קטע זה או אחר בספר, שלא לומר את מהלך הספר כולו. כלומר, המורה אינו מתמודד רק עם קשיים דידיקטיים והתנגדויות ערכיות, אלא נדרש ממנו גם לנקוט עמדה פרשנית. הדרך שבה ילמד את הספר היא מיניה וביה גם הדרך שבה הוא מפרש אותו. המורה אם כך אינו רק בגדר "מתווך" (כפי שהצגנו לעיל), אלא במידה רבה בגדר "פרשן" (גם אם הוא נעזר כמובן בפרשנים וחוקרים אחרים...)

אפילו ההחלטה, לפי איזה פירוש ללמד (מבין דרכים שונות)⁵, היא החלטה פרשנית ביסודה.

למרבה הצער, מרבית ספרי העזר הקיימים על "שמונה פרקים" ועל הרמב"ם (ראו להלן רשימה) אינם נותנים מענה מספק לקשיים שהוצגו לעיל. חלקם הגדול מניח כמובן מאליו את גדולתו (הבלתי מוטלת בספק, כמובן) של הרמב"ם ואת המוטיבציה והיכולת הבסיסית של הלומד להתאמץ ולהבינו. כיוון שזו פריווילגיה שעבורנו כמורים כלל אינה מובנת מאליה (בלשון המעטה), נדרשת מאתנו מלאכת מחשבת (ועבודה רבה) של "תיווך" הטקסט הרמב"מי לתלמידים. אין פירושו של תיווך זה חלילה "האכלה בכפית" של הטקסט, ואין הוא מבטיח שלא יהיו עוד קשיים רבים בדרך, אך לפחות יש בו כדי ליצור סביבה ואווירה מתאימה ללמידה משמעותית (ואולי אפילו הפנמה מסוימת) של נושאי הספר.

⁵ בהקשר זה, לא מיותר להוסיף כאן אזהרה. לדעתנו, קשה וגם לא רצוי להציג או "להזמין" מהתלמידים על כל צעד ושעל פרשנויות שונות לכל פסקה ונושא (פרט לעניינים נקודתיים שבהם זה מתבקש). מתודה זו של הצעת פירושים שונים לטקסט אמנם משמשת אותנו תדיר בלימוד קטעים בודדים (בספרי הלימוד השונים), אך כאן, כיוון שמדובר בספר שלם, יש ערך רב בניסיון להבינו באופן שלם ורציף, בדרך פרשנית קוהרנטית אחת. הצגה או הזמנה של פירושים רבים בפסקאות שונות לא רק שלא תתרום לתלמיד לראות את ריבוי ה'רמב"מים' האפשריים, אלא כמעט ודאי תיצור אצלו בלבול וקשיי הבנה, עד כדי החשש שלא יזהה אף לא 'רמב"ם' אחד... לכן עדיף להתרכז בדרך פרשנית עקבית אחת. (פרשנויות וקריאות שונות של הספר הן בהחלט משימה ראויה ומומלצת לשלב מתקדם יותר בלימוד הרמב"ם, ולא ללימוד ראשון של הספר.)

זיהוי הקשיים השונים (על שלושת סוגיהם) והעמידה עליהם בשלב מוקדם של הלימוד היא חיונית. חשוב שהמורה יהיה מודע מראש לקשיים הללו, וייתן דעתו עליהם בתכנון הוראתו ובעת הוראתו בפועל. יתירה מזו, ככל שניטיב לזהות כהלכה את הקשיים, נוכל להתייחס אליהם ואף לנצל אותם בעת לימדנו, כלומר, לתת להם "תפקיד" פוזיטיבי בתהליך הבנת הספר ובפרשנותו. לדעתנו, אין לנתק בין ההבנה ובין ההוראה, ולמעשה אנו אף טוענים כאן להיפוך מסוים של היחס בין השניים. אמרה ידועה קובעת כי רק מי שמשוגל ללמד דבר, אמנם מבין אותו לאשורו. ההוראה אם כך איננה פעולה נפרדת (ויש שיטענו, לא רלוונטית) מן ההבנה, אלא אדרבה: היא עשויה לקדם ואף לכוון אותה. זו הגישה שנבקש לנקוט להלן, בניסיון להציע דרך להתמודד עם הקשיים השונים בהוראת הספר, ומיניה וביה – בהבנתו.

הפתיחה של מורה נבוכים

ד. על המתודה: כיצד מומלץ ללמד את "שמונה פרקים"?⁶

המתודה הפרשנית והדידקטית, שאנו מציעים למורה ללכת בה כדי לענות על אתגרי ה"תיווך" שלימוד הספר מניח לפתחנו, היא פשוטה ביסודה (לא כך יישומה): ניסיון לרתום את הקשיים לטובת פתרון, להפוך אותם ל"אתגרים" ואפילו למניע של לימוד. כמובן, לעתים יש גם צורך בתיווך פשוט וסטנדרטי יותר: ניסוח מחדש של הטקסט הרמב"מי, עימוד וחלוקה שלו בצורה שמקלה על הלימוד, הצגת הרעיון בעל-פה לפני קריאתו בספר, וכיו"ב. אולם בצד כל האמצעים האלה אנו מציעים לנסות לנצל ככל האפשר חלק מן המרכיבים ה"בעייתיים" בטקסט הרמב"מי כאמצעי וכמנוף ללימוד מעניין ומאתגר, שיש בו גם חידוש ועליית-מדרגה לימודית משמעותית עבור התלמידים.

המתודה שאנו מציעים כאן מבוססת למעשה על כמה הנחות יסוד פרשניות (שאינן חפות ממתחים פנימיים ביניהן).

1. הטקסט מתמודד (בגלוי או באופן סמוי) עם שאלה רלוונטית
2. הטקסט מגיב ומותח ביקורת כלפי תופעות חברתיות שונות (ביקורת התרבות)
3. הטקסט משקף ריבוי קולות, וניתן לקרוא בו דיאלוג פנימי (בין קולותיו השונים של המחבר) ודיאלוג חיצוני (עם אחרים)
4. הטקסט יוצר מהלך שלם, פשוט וקוהרנטי

נסביר בקצרה את הנחות היסוד שלנו.

נקודת המוצא הפרשנית המרכזית היא שהרמב"ם אינו יוצר בחלל ריק. בספר "שמונה פרקים" הדבר בולט באופן מיוחד, ובזכות אורכו הקצר (יחסית) ותמצותו של הטקסט. יש באפשרותנו לנסות ולחשוף ביתר קלות את **ההקשרים הרחבים** יותר שלו, כלפי חוץ וכלפי פנים. ההקשר האינטלקטואלי והתרבותי (היהודי והכללי) שבו כותב הרמב"ם משתקף כמעט בכל אחד מעמודי הספר. ברור שמעסיקות אותו **שאלות ובעיות** שונות, חלקן נראות לעתים פילוסופיות-מופשטות, אך מאחוריהן מסתתרות לא פעם שאלות קיומיות, הנושאות גם אופי אישי. בהתמודדותו עם אותן בעיות מגיב הרמב"ם לתופעות חברתיות שונות בעולמו, ו"משוחח" עם גישות מגוונות, חלקן מפורשות וחלקן מרומזות או מובלעות בטקסט. לעתים הוא שואב מהן תובנה חשובה, לעתים הוא דווקא מתווכח אתן או מבקר אותן באריכות, ולא פעם הוא אף דוחה אותן על הסף. למעשה, נדמה שגם לרמב"ם עצמו כמה קולות שונים לאורך הספר. זיהוי **הקולות השונים**, הגישות, התופעות וכו', הוא חיוני בהבנת הספר ובחשיפת הרלוונטיות שלו גם היום.

⁶ פרק זה מניח בקצרה יסודות תיאורטיים אחדים למתודה הפרשנית והדידקטית המומלצת בהוראת הספר. רצוי לקרוא לא רק במסגרת המבוא (אז הוא עשוי אולי להיות "תיאורטי" מדי), אלא לחזור ולעיין בו במהלך לימוד הספר עצמו, כאשר המתודה הכללית המוצגת בו תבוא לידי יישום בקריאה ובהוראת הספר.

ואכן, לאור לימודנו ברמב"ם, נוכל לשאול מדי פעם: כיצד הוא היה עשוי להגיב לתופעות בנות זמננו, ומדוע?⁷

בתוך כך הולכת ונוצרת לאורך לימוד הספר **תמונה הוליסטית** יותר של המהלך הרמב"מי עצמו, שכן את דברי הרמב"ם יש לראות לא רק בהקשרם החיצוני (כתגובה, כביקורת וכו'), אלא גם בתוך הקשרם הפנימי, כחלק משיטה שלמה וקוהרנטית (לפחות בהתכוונותה). ואכן, חשוב שהתמונה העולה מן הספר תהיה כוללת, פשוטה ובהירה ככל האפשר, בראש ובראשונה מבחינה פרשנית. ("הפשטות היא התחכום האולטימטיבי", כתב פעם לאונרדו דה-וינצ'י. ובתחום הפילוסופיה יש לקביעה כזו ערך כפול ומכופל). לראייה הוליסטית זו יש גם ערך דידקטי ראשון במעלה, והוא הבנת התמונה השלמה שמאחורי "ים" הפרטים והנושאים הנקודתיים שבהם עוסקים בכל שיעור.

יצוין כי פעמים רבות הטקסט אינו 'מציג' את עצמו ככזה, כלומר, הוא עשוי להיראות בקריאה ראשונה מופשט מדי, חד-צדדי וחד-קולי, ולעתים גם מנותק מנושאים קודמים ומהתמונה השלמה. תפקידנו כמורים (וכמפרשים) יהיה לנסות ולחשוף גם את מה שהטקסט אינו מציג באופן גלוי (אולי במכוון).

מן המתודה הפרשנית – אל ההוראה

מן ההנחות הפרשניות הנ"ל נגזרת גישה פרשנית ודידקטית מיוחדת (ולא שגרתית) ללימוד הספר ולהוראתו. בכל פרק או קטע נתון נבקש מהלומד/המורה לשאול:

1. מהי ה**בעיה** (המפורשת או המובלעת, ואולי אפילו הבלתי-מודעת) שהרמב"ם מתמודד אתה בקטע? (תיתכן כמובן יותר מבעיה אחת). מדוע הבעיה עולה, ומה חשיבותה? באילו דרכים שונות ניתן להשיב עליה?

2. מהן ה**עמדות** או ה**תופעות** (ה**חברתיות**, ה**דתיות** וכו') שהרמב"ם מתייחס אליהן בדבריו? (עמדות אלו עשויות להיות מפורשות או מרומזות, מקובלות או "דחויות"). מהי ה**ביקורת**

⁷ נציין כאן כי ההנחות הפרשניות בדבר האפשרות לחלץ מן הטקסט שאלות משמעותיות ורלוונטיות תמיד (גם כשהן אינן מפורשות) ובדבר ריבוי הקולות (של המחבר עצמו ושל אחרים) הנשמעים ומבצבים בטקסט (גם באופן סמוי), נסמכות על תיאוריית הפרשנות של ה"גאדאמר" (ומושג "היתוך האופקים" המרכזי בשיטתו) וכן על הדיאלוגיזם של מ"מ בחטין, שניהם מחשובי ההוגים במאה ה-20 בתחום הרמנויטיקה. לא כאן המקום להרחיב. על גישתו של גאדאמר תוכלו לקרוא בקצרה בספרו של זאב לוי, **הרמנויטיקה**, הוצאת פועלים, תל אביב, 1986; על בחטין תוכלו להרחיב בספר שיצא באחרונה: מיכאל בחטין, **כתבים מאוחרים: פילוסופיה, שפה, תרבות**, תרגום ומבוא: סרגיי סנדלר, הוצאת רסלינג, תל אביב. בספר מאוגדות, לראשונה בתרגום עברי, מבחר מרשימותיו (הפילוסופיות, הבלשניות ועוד), הפורשות יריעה רחבה של יצירת בחטין, והוא כולל גם מבוא להגותו מאת המתרגם.

שהרמב"ם מעלה (באופן גלוי או סמוי) נגדן, ומדוע? מה היחס בין העמדות השונות? האם יש לדחות בהכרח אחת מהן?⁸

3. מה **הקשר** בין דיון זה לדיונים הקודמים שניהלנו בספר? האם עמדותיו של הרמב"ם בדיונים השונים כרוכות זו בזו, ואולי אפילו נגזרות זו מזו? (וגם: האם הקשר שגילינו ביניהן הוא הכרחי?) האם אפשר לראות **תמונה שלמה** ההולכת ונוצרת לאורך הספר (בעיקר בשלבים מתקדמים)?

(השאלות הללו אמורות לעלות בראש ובראשונה אצל המורה, בעת הכנת השיעור. את חלקן (בעיקר 2-3) אפשר להציג גם לתלמידים בזמן השיעור.)

למעשה, ניתן לראות בחשיפת ה**ביקורת והעמדה הנגדית** – "מקרה פרטי", מובחן, של גילוי **בעיה** חשובה המאפשרת מטבע הדברים תשובות שונות ומעוררת לעתים מחלוקת במציאות. זיהויים של אלה בטקסט יוצרים עניין ומוטיבציה ללימוד, וכן מאפשרים ניהול **דיון פתוח** בנושא עם התלמידים לגבי אותה בעיה או תופעה/עמדה מעוררת מחלוקת, בטרם נבחן לעומק את עמדתו של הרמב"ם.

היציאה אל **מקורות נוספים**, בני זמנו של הרמב"ם או מודרניים (יש טעם לתת לאלה עדיפות כדי להצביע על הרלוונטיות המתמדת), מאפשרת הצגה והדגמה 'חיובית' (ולפחות נייטרלית) יותר של התופעה/העמדה הנגדית שהרמב"ם מבקר. השוואה זו עשויה לחדד ולהעמיק את הבנת המחלוקת, מחד גיסא; ומאידך גיסא, גם לטפח גישה פלורליסטית, המכירה בפניה השונים של ה"אמת", ואף מעריכה ריבוי-פנים זה.

עם זאת, בצד הערך שבראיית הגישות השונות בכל עניין, חשוב לנו שהתלמידים ידעו כהלכה את גישת הרמב"ם עצמו (גם אם לא תמיד יסכימו אתו; זו אגב, לא פעם, תוצאה של אי הבנתו בשלב ראשון). ואכן, בחינת **הקשר הפנימי** בין הסוגיות הספציפיות הנידונות בפרקיו השונים של הספר מאפשרת הבנה והערכה של **המהלך השלם** שעושה הרמב"ם. הטענות השונות שהוא מציג, וכן הסדר שלהן לאורך הספר, אינם מקריים, כמובן. טענות ועמדות אלו, אין להבינן בדרך כלל בצורה בדידה, כאילו כל אחת עומדת-לעצמה, אלא אדרבה: ניתן לראות בהן חוליות בשרשרת, הכרוכות

⁸ נקודה 2 הודגשה באופן מיוחד בהצעתו של ד"ר **איילון אידלשטיין** בהשתלמות. איילון הציג גישה כללית לעבודה עם "שמונה פרקים" בפרט ועם הגותו של הרמב"ם בכלל. גישה זו מבקשת לזהות דרך קבע את הביקורת היוצאת מתוך דבריו של הרמב"ם. הטקסט נתפס בעיניו כתומך בביקורת כוללת: של המציאות, הסביבה, בני אדם, עצמי... דרך לימוד זו מאפשרת להקנות לתלמיד את הכלי החשוב ביותר שניתן להוציא מהטקסט הרמב"ם: ביקורתיות. ציר הביקורתיות מהווה ציר מרכזי בכל טקסט של הרמב"ם, כלומר: כל קטע מייצג ביקורת כלפי משהו/מישהו. בהמשך מציע איילון להביא מקורות נוספים המייצגים דווקא את העמדה שהרמב"ם מבקר ודוחה. בדרך זו הולכת ונחשפת העובדה, הלא מובנת מאליה עבור התלמידים, שלא רק שעמדת הרמב"ם אינה העמדה היחידה שקיימת בנושא, אלא שהיא קיימת בעיקר משום שיש עוד הרבה עמדות אחרות (חזקות וחשובות לא פחות). העמדות האחרות 'יהודיות' ואותנטיות לא פחות (ויש מי שיאמרו שהן בדרך כלל מייצגות את ה'יהדות' (בוודאי כתופעה אנתרופולוגית) הרבה יותר...). מהלך חינוכי זה מלמד מהו עימות תרבותי פנימי, וכן שאין עמדה 'צודקת' או מייצגת באופן מלא. המערכת ההגותית מובנת (מלשון הבניה) באמצעות העימות דווקא, ולא דרך לימוד עמדות המנותקות מהקשר העימות. למרות שאנו מזכירים זאת לתלמידים תמיד, אין כמו חוויה טקסטואלית שממחישה את מגוון ה'יהודיות'. מכאן נגזרת **מתודת הלימוד** שמציע איילון: בשלב ראשון – לעסוק במהלך הביקורת של הרמב"ם, כלומר, לבחון אותו כהוגה דעות שמטרתו המרכזית היא לבקר תופעות-מגמות-השקפות פסולות בעיניו. בשלב שני – לצאת מתוך הטקסט של הרמב"ם אל טקסטים המדגימים את העמדה שנגדה הוא יוצא. (כמובן, בהמשך לדיון זה מוזמנים התלמידים להביע גם את עמדתם שלהם.)

זו בזו (ולעתים, אף נגזרות זו מזו), ויוצרות בצירופן יחד שיטה פילוסופית שלמה. כך ייחשפו התלמידים לדרך החשיבה השיטתית של הרמב"ם, ולאופן המיוחד שבו הוא בונה נדבך על-גבי נדבך את עמדתו הכוללת.

לכל אורך לימוד הספר (אך במידה מסוימת כבר בתחילתו, ויותר מכך: בסיומו) חשוב לנסות ולחשוף את **הציר המרכזי** של טיעון הספר, את המהלך העיקרי שממנו לעתים יוצאים (בוודאי במהלך השיעורים) גם דיונים 'משניים' יותר. כאמור לעיל, מהלך שלם זה, חשוב שיהיה סכמטי ופשוט ככל האפשר, כדי שהתלמידים ידעו לזהות את 'היער שמאחורי העצים'. (בקבוצות מתקשות יש טעם להציג את התמונה הכוללת (לפחות בחלקה) מלכתחילה, ולא לחשוף אותה בהדרגה בדרך הגילוי (האינדוקטיבית)).

מתודה פרשנית ודידקטית זו, על מרכיביה השונים שהוצגו לעיל ועל ההתכוונויות החינוכיות שבה (וכן דרכי ההערכה חלופיות הנגזרות ממנה), אינה הדרך הסטנדרטית בהבנת הספר, והיא אכן חסרה (כגישה שיטתית) במרבית ספרות העזר על "שמונה פרקים". ניסיון עקבי ללכת בה עשוי לזמן חוויה מיוחדת של קריאה ולימוד ברמב"ם. בעזרתה ירכשו התלמידים דרכי חשיבה, ניתוח וטיעון, שיפתחו בהם קשב לרבדים הסמויים של טקסט (כתוב ונאמר), רגישות לקולו של ה"אחר", מחויבות לחשיבה שיטתית ורציונאלית, וחוש ביקורת משל עצמם כלפי חייהם וכלפי המציאות הסובבת אותם. כל אלו יסייעו בידיהם לגבש בכוחות עצמם את אישיותם ואת השקפת עולמם בדרך פתוחה, מעמיקה ומושכלת. האתגר האינטלקטואלי (ולעתים, האלטרנטיבה) שמציב הרמב"ם לקורא מחייבת אותו לחשוב מחדש על היבטים מרכזיים בחייו, היבטים המתקבלים בדרך כלל כמובנים מאליהם, ובהמשך לנסות ולנסח מחדש (ובהכרח, גם לחדש) את השקפת עולמו.

פסל הרמב"ם בקרדובה, ספרד

ה. הערות דידקטיות לשיעורי פתיחה

בטרם נתחיל בהוראת הטקסט של "שמונה פרקים" יש להקדיש מספר **שיעורי פתיחה** (6-7):

- א. 2-3 שיעורים **לדמותו של הרמב"ם**. (להלן פירוט בפרק זה)
- ב. 2-3 שיעורים **למבוא על התקופה** (ימי הביניים, תקופת "תור הזהב" של יהודי ספרד) ולהקשר הדתי והתרבותי הרחב שבו נכתב הספר; (להלן פירוט בפרק ו').
- ג. אופציה ל- 1-2 שיעורי פתיחה כלליים על **הפילוסופיה** (להלן בפרק ו')
- ג. 1-2 שיעורים להיכרות כללית עם **מסכת אבות** (כדי להבין טוב יותר את מעמדה המיוחד של המסכת ואת הקדמת הרמב"ם ל"שמונה פרקים").

שיעורים אלה חשובים הן כשלעצמם, כמבוא חשוב, והן כרקע נדרש לנושאים ודגשים שונים שיעלו אחר-כך בלימוד הספר.

להלן הצעות והערות דידקטיות שונות להכנת שיעורי הפתיחה. שימו לב שיש כאן הצעות רבות, שמתוכן יש לבחור את המתאים ביותר לכיתתכם. גם סדר השיעורים והרצף ביניהם פתוח לשיקול דעתכם. לעתים ניתן ליישם הצעה מסוימת שהובאה לשיעורי הפתיחה דווקא בשיעור מתקדם (כהעשרה, השלמה, גיוון, הפוגה וכו' במהלך הספר).

1. הרמב"ם – חייו ויצירתו

א. **בהצגת הביוגרפיה** של הרמב"ם כדאי שלא להסתפק בתיאור כרונולוגי של קורות חייו אלא להדגיש נקודות מהותיות הקשורות בתחנות השונות בחייו, ומאירות לעומק את דמותו. מאפיינים כלליים אלו אף יעלו אחר כך במהלך לימוד הספר. (כגון: היותו רופא חשוב ואיש רוח כאחד עשויה להשפיע על דרך ראייתו את האדם (ובריאותו) כמכלול; היותו פילוסוף רציונליסט תבטא בדרך כתיבתו, בתכניה, ביעדיה, במקורותיה וכו'; נודדו ומסעותיו (לעתים מאילוץ) בעולם של אותם ימים והתפקידים השונים שמילא אפשרו חשיפה לשונות האנושית (בקרב יהודים ושאינם-יהודים), למידה ועשייה מגוונת, וכולי).

ב. **"תחנות" חיים:** את סיפור חייו ואת תיאור יצירותיו הגדולות אפשר להציג דרך סקירה של התחנות השונות בחייו (החל בלידתו בקורדובה, דרך נודדים בספרד, ואח"כ במרוקו, וכו'). מומלץ להיעזר במפה מדינית של התקופה, ולהתייחס בתוך כך ל"עולם" באותם ימים (המרוכז בעיקרו סביב אגן הים התיכון), למפת הכוחות הדתיים והמדיניים, למיקומן ולמקומן המיוחד של ספרד וא"י - הן מבחינת ההיסטוריה הכללית ובוודאי מבחינה יהודית, וכו').

ג. **חיבורים**: מסקירת חיבוריו של הרמב"ם על ציר התחנות בחייו יתברר שהחל לכתוב בגיל צעיר מאוד, והמשיך ביצירתו לכל אורך חייו כמעט, גם בתקופות הקשות והעמוסות ביותר. כמו כן, ניתן יהיה לראות מתי חווה משברים אישיים, וכיצד זה השפיע עליו (צד חשוב באישיותו, לאור הדמות 'האידיאלית' מידי שניבטת לפעמים מכתביו...). כדי שסקירת הספרים לא תהיה טכנית בלבד מומלץ להביא קטע קצר ומעניין מחיבורים שונים (מתוכנם או מהקדמתם) (כגון: מילות היגיון, פירוש המשנה, אחד מחיבורי הרפואיים (או הפרקים העוסקים ברפואה ב"משנה תורה"), איגרות, וכו'), ולדון בכלליות בקטעים אלה, בתחומי העניין והדעת השונים המשתקפים בהם, בדמותו ובדרכו וכו'. כדאי לבחור קטעים בעלי משמעות להבנת מכלול אישיותו (למשל: קטעים מאיגרת השמד; קטע מהאיגרת בה הוא מספר על עלייתו לארץ; ההקדמה ל"משנה תורה"; הפתיחה של "מורה נבוכים"; שלושה עשר העיקרים; וכו') מן המקורות השונים נוכל להכיר את פניו השונות של הרמב"ם (כאדם פרטי, כיהודי, כאדם, כמנהיג ציבור, כפוסק הלכה, כרופא, כפילוסוף, וכו'). משימה זו אפשר לעשות בקבוצות (כל קבוצה דנה באחד הקטעים, ואחר כך מציגה אותו ואת מסקנותיה בפני הכיתה).

ד. **אישיותו וסדר יומו של הרמב"ם**: הרמב"ם כידוע מיעט לספר על עצמו, וחלק גדול מהידוע לנו על אורחות חייו נלמד מדברים שכתב בצורה אגבית בחיבוריו השונים. מקור מיוחד ומסקרן הוא תיאור סדר-יומו בזמן ישיבתו במצרים (כפי שעולה באיגרתו המפורסמת), וכדאי ללמדו כטקסט בשיעור (להלן בנספח). איגרת זו נמצאת (מנוקדת) באיגרות הרמב"ם, מהדורת הרב שילת, ירושלים, תשנ"ה, כרך ב', עמ' תק"נ-תקנ"א; ומובאת גם (בתרגום ישן) באתר דעת: <http://www.daat.ac.il/daat/vl/rambamuvno/rambamuvno18.pdf> בקובץ PDF על פי דפוס ליפסיה (בכתב רש"י) 1861 (בדף כ"ח, עמודים א-ב):

– מלבד זאת שהאיגרת מכניסה אותנו מעט אל עולמו האישי של הרמב"ם, היא מהווה מקור ראשון במעלה כדי ללמוד ממנו על תכונות האופי שלו ועל היקף דמותו. (ואולי גם לשאול, מה נוכל אנחנו ללמוד מהרמב"ם?) אחרי העיון באיגרת על רקע היקף יצירתו ופעילותו הציבורית העצומה קל יותר לתלמידים להבין את משמעות הביטוי "ממשה עד משה לא קם כמשה".

הצעות

❖ ניתן להיעזר במדליה על הרמב"ם, בעיצובו של אהרון שבו, שהוכנה על ידי החברה הישראלית למדליות ולמטבעות בשנת 2004, במלאת 800 שנה לפטירתו. ראו באתר החברה:

http://www.isragift.co.il/asp/prod_info_heb.asp?prodID=31859310&lang=eng

המדליה מכילה אלמנטים ויזואליים רבים הקשורים בחייו, ביצירותיו ובדמותו של

הרמב"ם. בין היתר מוטבעים בה שני משפטים : מצדה האחד המפשט "ממשה עד משה לא קם כמשה", ומצדה השני : הביטוי רב המשמעות מהקדמת "שמונה פרקים" : "ושמע האמת ממי שאמרה". זיהוי האלמנטים השונים ופירושים יכול לשמש כתרגיל סיכום (בכיתה) לרקע על הרמב"ם ואף כשאלה בבחינה.

באופן דומה, ניתן יהיה בהמשך לימודם (או לקראת הסיום) לבקש מהתלמידים לעצב בעצמם מדליה (או פריט אומנותי אחר) שישקף את מכלול לימודם והיכרותם עם הרמב"ם במשך השנה.

❖ **סרטים:** להצגה 'חיה' וויזואלית יותר לדמותו של הרמב"ם מומלץ להיעזר באחד (או יותר) מן הסרטים שהופקו עליו. (אמנם אפשר להקרין את הסרט באחד משיעורי הפתיחה, אך אולי עדיף לשמור אותו לשלב מאוחר יותר, אחרי שהתלמידים ייכנסו מעט ללימוד הגותו של הרמב"ם. כך יהווה הסרט תזכורת, יאפשר העמקה נוספת, וגם יגוון השיעורים הטקסטואליים.) יש לקחת בחשבון שבחלק מהסרטים המוצעים להלן משולבים ראיונות עם חוקרי רמב"ם, ולעתים הקטעים מורכבים מדי עבור התלמידים. בכל מקרה רצוי שהמורה יערוך מן הסרט המקורי את העיקר מבחינתו (קורות חיי הרמב"ם, היבטים רלוונטיים למשנתו כיום וכד'), וכן את מה שמתאים לתלמידים ולמסגרת הזמן הנתונה. בין הסרטים נציין כאן שלושה :

❖ **"מורה נבוכים"**, סרטו של יגאל בורשטיין (2005, 55 דקות) (במסגרת הרשות השנייה, שודר בערוץ 10) – הסרט בעיקרו מציג נקודת-מבט אישית לדמותו של הרמב"ם ובעיקר את הרלוונטיות שלו לימינו (בעיקר כמבקר של תרבות ההמונים ; דבר שעולה כבר בתמונות הראשונות של הסרט). בסרט משולבים ראיונות ואתרי צילום מגוונים (ומקוריים), קריאת קטעי מקורות של הרמב"ם על רקע הקשרים עכשוויים (קטעים מן הסוג הזה בסרט עשויים לשמש לדיון משמעותי בכיתה, ואף להעשרה וליישום בשיעורים טקסטואליים במהלך השנה, לפי נושאי דיון שונים), ועוד.

❖ **"המורה מקורדובה"**, (שודר בערוץ הראשון) – הסרט בהנחייתה של ליאת רגב, המציג את פניו הרבים והמגוונים של הרמב"ם. הסרט משלב את סקירת תולדות הרמב"ם בקטעי הערכה והתייחסויות מגוונות של חוקרים, אנשי דת יהודים ושאינם יהודים, קטעי קריאה (מלוויים באנימציה), ביקור בספריה הלאומית (כתבי-יד של הרמב"ם) ועוד. (סרט זה מחייב באופן מיוחד עריכה של הקטעים הרלוונטיים לשיעור. ניתן למצות ממנו בעיקר את סיפור חיי הרמב"ם ומספר הערכות מודרניות לדמותו.)

❖ **"באמונה שלמה"** – מסכת חייו של רבנו משה בן מימון, תסריט ובימוי: אריה אלקלעי, קריינות: דן כנר (42 דקות). הסרט (שקיבל את ברכת משרד החינוך) קל ופשוט יותר לצפייה משני קודמיו, ואכן מכיל בעיקר את סיפור חייו של הרמב"ם, ללא דברי הערכה ופרשנות שעשויים להקשות ולהעמיס על התלמיד. עם זאת, הוא קצת יותר מיושן, ונראה שגם אותו רצוי לקצר ולערוך לפני הקרנתו בכיתה. על פי המידע שעל גבי הסרט ניתן להשיגו בכתובת: רח' הניידות 28 ירושלים, 97536 ; (הסרט יצא בסיוע הקרן לזכרו של הנער רן אלקלעי).

❖ **הצעה בצליל וזמר** : ניתן להקדיש שיעור מוזיקלי לאחד הפיוטים המוכרים, "אדון עולם" ו"גדל", המסכמים את "שלושה עשר עיקרי האמונה", לפי הרמב"ם. באמצעות לימוד הפיוטים נוכל לגעת בכמה ממאפייני יצירתו של הרמב"ם (עיסוק בעיקרי אמונה מחשבתיים ולא רק בהלכה מעשית; הצגת "עיקרים" יהודיים אל מול הדוגמות הנוצריות (הקשר בין-דתי); ועוד.), וכמובן לשיר (ולהשוות בין לחנים שונים, עדות שונות). גם שיעור זה ניתן לקיים בשלב מאוחר יותר, לגיוון ההוראה (למשל בפרקים ד, ו, שם הרמב"ם מתייחס למצוות היהדות ולתכלית המוסרית של חלקן).

❖ **תרגיל יצירתי נוסף** (ואולי קצת משעשע) ניתן לבנות בעזרת הערך "תמונתו של הרמב"ם" בויקיפדיה. מובאים שם דיוקנאות שונים של הרמב"ם לאורך ההיסטוריה ובזמננו (בולים, שטרות וכו').

<http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A8%D7%9E%D7%91%22%D7%9D#.D7.AA.D7.9E.D7.95.D7.A0.D7.AA.D7.95.D7.A9.D7.9C.D7.94.D7.A8.D7.9E.D7.91.22.D7.9D>

מעניין להשוות בין הדימויים השונים המשתקפים בדיוקנאות השונים; ממה הם מושפעים? איך נראה הרמב"ם "באמת"? (מובא באתר הנ"ל גם דיון הלכתי מעניין לגבי גילוח הזקן, לפי הרמב"ם...) גם שיעור זה ניתן לשלב בהמשך הלימוד, כהפוגה קלילה בין השיעורים העיוניים. בשלב מתקדם, אחרי שהתלמידים החלו ללמוד ולהבין את דרכו של הרמב"ם, אפשר לבקש מהמוכשרים לכך להציע דיוקן (או קריקטורה) משלהם לרמב"ם, ואף לשלבו בהיבטים מן החומר שנלמד.

2. רקע על ימי הביניים, פילוסופיה, מסכת אבות

רקע היסטורי על ימי הביניים

להצגת התקופה והאקלים התרבותי שלה מומלץ להיעזר בספרות היסטורית מתאימה ובמיוחד בזו המדגישה את היצירה היהודית של התקופה (ראו להלן, סעיף ח'). מתוך הספרות הרבה הקיימת בנושא הצענו כאן ספרים אחדים הנותנים תמונה מקיפה ומעמיקה של ימי הביניים הכלליים ו/או היהודיים ושל היצירה הדתית-פילוסופית בתקופה זו, ומתאימים למטרותנו. כמובן, לצרכי המבוא שלנו די להתייחס לתקופה בקווים כלליים (תיחום השנים, "מפת" העולם התרבותי באותה תקופה, מאפיינים חברתיים-דתיים-כלכליים בולטים וכד'). בעיקר יש להדגיש את אותם נתונים שהם בעלי חשיבות בהבנת היצירה היהודית ההגותית באותה תקופה. חשיבות מיוחדת יש לתת למקומם של היהודים בקרב המוסלמים והנוצרים, וההשלכות שהיו לכך על מעמדם ואופי חיבוריהם (כתיבה אפולוגטית, וכו').

רקע היסטורי בזיקה ל"ספר הכוזרי"

כדי שהרקע ההיסטורי לא יישא אופי של שיעור היסטורי בלבד ניתן להיעזר בסיפור המסגרת של "ספר הכוזרי" כדי להציג מבוא לתקופה בעזרת טקסט הגותי. בעזרת שער הספר (ספר

ההגנה וכו'), מניעי כתיבתו בפתיחת הספר (כנגד טענות שונות), סיפור החלום של מלך כוזר ועיקרי הפגישות עם החכמים השונים (עד החבר היהודי, ללא פירוט), ניתן לעמוד על רבים ממאפייניהם של ימי הביניים, למשל היותם 'תור האמונה' ועידן של ויכוח בין-דתי. בנוסף, ניתן להציג דרך הרקע לספר את מעמד היהודים באותה תקופה בעיני בני הדתות האחרות, וכן את מאפייניה האפולוגטיים של יצירתם. בהמשך, כשנגיע לרמב"ם (שחי אחרי ריה"ל) ניתן יהיה להציג אותו כמי שעשוי היה להשיב בדרך שונה לשאלותיו של מלך כוזר אודות היהדות (דרך הקרובה מבחינות רבות דווקא לזו של הפילוסוף בתחילת הספר).

להצגת הרקע ההיסטורי בעזרת סיפור המסגרת של ספר הכוזרי יש יתרונות נוספים. הצגנו לעיל את הממד הביקורתי והדיאלוגי בהוראת הרמב"ם (ראו "על המתודה"). לשם כך, כדאי לערוך לאורך לימוד הספר השוואות קצרות לריה"ל, המוצג בדרך כלל כהוגה מנוגד לרמב"ם בנושאים שונים. (תלמידים שלמדו "מעגלי שייכות" כבר נחשפו להשוואות קצרות ביניהם בעניינים אחדים.)

❖ **בנוסף**, ניתן להמליץ על סרטים אחרים העוסקים ב"תור הזהב" של יהודי ספרד. למשל, סרטי הסדרה "חכמי ספרד" (של אברהם קושניר), בהנחיית השחקן גולן אזולאי, בהפקת "טורא תקשורת". (הפרקים השונים הוקרנו בערוץ 2: אברהם אבן עזרא; יהודה הלוי – נסיך המשוררים; שמואל הנגיד – המושל; ועוד. סרטים אלו מציגים יפה את האקלים של התקופה, את נופי ספרד וכו'.

❖ היכרות דומה עם ספרד היהודית ניתן לעשות בעזרת אחדים מפרקי סדרת הטלוויזיה "היהודי הנווד" עם השחקן ואיש התקשורת ג'קי לוי (בהפקת ערוץ התכלת בע"מ, האולפנים המאוחדים הרצלייה; הסדרה יצאה במארז). בין הפרקים: אנדלוסיה, קטלוניה.

בהמשך לרוח המוזיקלית שהצענו לעיל בשיעורים על הרמב"ם, ובהמשך להשוואות לריה"ל, שעליהן המלצנו לעיל, ניתן כמובן להביא מדי פעם פיוטים מולחנים של המשוררים הגדולים בימי הביניים – ריה"ל, אבן גבירול, אבן עזרא ואחרים (הן במנגינות מסורתיות, והן בביצועים חדשים). למשל באלבומים החדשים של אתי אנקרי, ברי סחרוף, אבייתר בנאי ומאיר בנאי, ועוד. חלק מהפיוטים משתלב היטב בהבנת הגות ימי הביניים (בנושאי אמונה, גלות וגאולה, ארץ ישראל, ועוד). השיעורים המוזיקליים (מעבר לגיוון הלמידה ולמרכיב החווייתי) יכולים לזמן גם עבודה יצירתית לתלמידים המתאימים (למשל, חיבור לחן או עיבוד חדש, כתיבת שירים ברוח דומה, או על נושאים אחרים שנלמדו, וכד').

בנושא פיוטים שונים ראו באתר הזמנה לפיוט (מילות הפיוטים, פירושם, לחניהם,

ביצועים שונים, וכו'): <http://www.piyut.org.il>

הערה בנושא רקע פילוסופי

אף שנדרש רקע פילוסופי להבנת עניינים רבים ב"שמונה פרקים", ואין מנוס מלהשלים רקע זה לתלמידים – **לא מומלץ** להקדים מבואות נרחבים על הפילוסופים השונים (אפלטון, אריסטו וכו'). מבואות כאלה משהים עוד ועוד את תחילת לימוד הספר (ועשויים ליצור אצל התלמידים תחושה שהפילוסופים הללו הם עיקר הלימוד). לעומת זאת, נכון יותר לדעתנו לשלב את הנושאים והמושגים הפילוסופיים הנדרשים **במהלך** הוראת הספר, לפי העניין. באופן זה יש ציר ברור ומארגן ללימוד קטעי הפילוסופיה, וכך גם ברור יותר הקשר ביניהם ובין דברי הרמב"ם, ויש אפשרות להעמיק בהשוואות ביניהם.

יתירה מזו, מבואות עלולים "להקדים" בכיתה דיונים מעניינים וחשובים (למשל, על טבעו של האדם, מהותו של המוסר וכו'), שעדיף היה שיעלו לא כ"מבוא" אלא מתוך לימוד ספרו של הרמב"ם (וכן, למנוע מצב שבו, כשמגיעים לרמב"ם, יש תחושה של כפילות וחזרה מיותרת). נוסף לכך, דרך זו של שילוב הפילוסופים לכל אורך השנה מאפשרת הרחבה וגיוון בתכני השיעורים.⁹

לעומת זאת, ניתן להקדים שיעור רקע פילוסופי שבו תסבירו באופן כללי מהי פילוסופיה, תוך התמקדות בפילוסופיה היוונית, שמהווה תשתית מרכזית להגות ימי-הביניים. במסגרת שיעור רקע זה מומלץ להקדיש הלימוד לסוקרטס דווקא (ולאזכר בשלב זה את ממשיכיו, אפלטון ואריסטו, רק בקצרה). בשיעור נוכל לספר את סיפור חייו ולהתייחס לדרכו המיוחדת כפילוסוף, ובתוך כך לפילוסופיה כדרך חיים (וכמעניקה משמעות לחיים). בין הרעיונות הסוקרטיים הבולטים ניתן לציין את חשיבותה של השאלה ככלי פילוסופי; ניתוח עומק של המונח "פילו-סופיה"; הרעיון של "אי-הידיעה" בתור הידיעה הגבוהה ביותר; וכו'. מלבד האלמנט הסיפורי המעניין בדמותו של סוקרטס, יש בהצגת דרכו כדי להאיר את דרכה של הפילוסופיה בכלל.

על ספרות עזר לגבי הרקע הפילוסופי – ראו להלן.

היכרות כללית עם מסכת אבות

קשה להבין את הקדמת הרמב"ם ל"שמונה פרקים" (ואת יעדי החיבור בכלל) ללא היכרות כללית עם מסכת אבות. לכן, בטרם ניכנס ללימוד "שמונה פרקים", אנו מציעים להקדיש לימוד רקע קצר לפרקי אבות שבמשנה. המטרה היא לראות מקרוב, מהי בכלל מסכת אבות, ומה מיוחד בה. להיכרות זו עם המסכת יש להקדיש שיעור אחד (לכל היותר שניים), המבוסס בעיקרו על הכנה מוקדמת של התלמידים בבית:

⁹ כך למשל, תורת האידיאות של אפלטון ותמונת העולם הדואליסטית שלו (למשל, דרך 'משל המערה', או 'משל הרכב' [ביחס לנפש]), וכן תמונת העולם האריסטוטלית ומושגי ה'טבע' והמטאפיזיקה שלו, עדיף שלא יילמדו במסגרת מבוא (כפי שיש הנהגים), אלא ישולבו בהוראת פרק א' או ה', כחלק מהוראת הרמב"ם. יוצא מכלל זה הוא הדיון העקרוני במושג "אתיקה" (ושורשיו אצל אריסטו), שהוא מרכזי לדעתנו להבנת הספר כולו, ורצוי ללמדו בשלב מוקדם (אך אחרי הקדמת הרמב"ם לספר).

- א. ניתן לבקש מראש מהתלמידים להכין (בבית) סיכום קצר על המסכת (בעזרת אנציקלופדיה, אתרי אינטרנט וכו'), אך לא רצוי להסתפק בדרישת סיכום (שאותו לא פעם התלמידים פשוט "גוזרים" ו"מדביקים" ...), אלא להעדיף שאלות שיכוונו את התלמידים בקריאתם. (הצעה זו מתאימה, כמובן, לכל משימת סיכום.)
- שאלות לדוגמא: מה **מיוחד** במסכת אבות, לעומת יתר מסכתות המשנה? מדוע היא מכונה "מסכת **אבות**"? **היכן** (= באיזה סדר) היא ממוקמת במשנה, ומדוע דווקא שם? וכיו"ב. שימוש בשאלות גם מכוון את התלמידים לנקודות מרכזיות, ומלמד אותם לעשות שימוש מושכל במקורות מידע בכלל.
- ב. נוסף לסיכום הכללי רצוי שהתלמידים ייפגשו עם המסכת מפגש בלתי אמצעי. "מפגש" זה אפשרי גם הוא כחלק מההכנה בבית, או (בעיקר בכיתה מתקשה) כעבודה בקבוצות בכיתה. למשל: מומלץ לרכז 10-15 היגדים אופייניים מהמסכת (פתגמים, אמרות, וכו'), גם כאלה המוכרים יותר ("איזהו גיבור...") וגם המוכרים פחות ("ארבע מידות בתלמידים..."), ולעבוד עליהם בקבוצות קטנות (פירוש וניתוח, סיווג כללי של נושא ההיגד, הדגמה והערכה שלו, האם מזדהים? הצעת עמדה נגדית).
- ג. לחילופין, בעיקר בכיתה חזקה, ניתן לבקש מהתלמידים לרפרף בכוחות עצמם במסכת (או לעיין בה באינטרנט, למשל באתר "מאגר ספרות הקודש", תחת הקטגוריות: משנה: סדר נזיקין), ולמצוא בה עשרה היגדים/פתגמים שמוצאים חן בעיניהם, או כאלה שמעוררים בהם דווקא התנגדות (כמובן יש לנמק הבחירה), וכן כמה היגדים שהם אינם מבינים. כדי לחשוף אותם לכל המסכת, אפשר לחלק את הקבוצה לפי פרקי המסכת השונים.
- ד. בשיעור יש לנסות ולהכליל עם התלמידים את ההיגדים השונים שהביאו מהמסכת (מה משותף להם? באילו תחומים כלליים הם עוסקים? וכו'). כמו כן, ניתן למיין אותם לתחומי חיים (מידותיו של אדם, השופט, לימוד התורה, המסורת היהודית, וכו'), וכך לחשוף יחד (בדרך הגילוי) את מאפייניה ותחומיה הכלליים של המסכת. (מיון זה בודק כמובן גם את הבנת ההיגדים.)
- ה. מן העיון בהיגדים מהמסכת נוכל לחזור לסיכום הבסיסי (שכעת שוב אינו רק "ערך" אנציקלופדי): מסכת אבות היא מסכת במשנה העוסקת בעיקרה בדרכים לשיפור אישיותו של האדם בהיבטים שונים – בינו ובין עצמו, בינו ובין חבריו, בינו ובין עמו ואלוהיו. היא מביאה פתגמים ואמרות חכמה בנושאי מידות טובות, התנהגות מוסרית, דמות האדם, ערך הלימוד, המסורת היהודית, ועוד.¹⁰

¹⁰ **נדב ברמן** (בית חינוך, ירושלים), מציע להציג את המשנה הבאה מהמסכת קו-מנחה ללימוד הספר בהמשך: "רבי אומר, איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם? כל שהיא תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם" (אבות ב). הנחת המוצא במשנה זו היא שיש לאדם אפשרות לבור – לברור ולבחור – את דרכו בעולם. כלומר, יש כאן הטלת אחריות על הפרט לעיצוב אישיותו. אולם מהי אותה 'דרך'? האם הכוונה היא שיש לבחור במשנה סדורה ונתונה מראש, או שעל האדם "להמציא" את דרכו שלו? בניגוד לאמרה אחרת ממסכת אבות, הקובעת "איזוהי דרך טובה שידבק בה האדם..." בניגוד למימרא זו המציעה "דבקות" בדרך מסוימת ומוכתבת, המימרא הראשונה מדגישה את תפקידו של האדם בעיצוב דרכו: "שיבור לו האדם". (ובדרך מדרש אפשר גם להציע מובנים נוספים של 'לבור': לנקות, לצרף, לזקק). לכן משנה זו מתאימה יותר לשמש עבורנו כמוטו: אמנם

1. בכיתות חזקות ויצירתיות יותר אפשר לבקש מהתלמידים – כפעילות המשך – להציע היגדים משלהם (אמרות חכמה, "מוטו" לחיים וכד') ברוח המסכת. מכולם ניתן לבקש להכין עבודות יצירתיות על משניות נבחרות. למשל, ניתן לבקש מהתלמידים (בבית) להכין איורים או קריקטורות להיגדים שונים (משניות רבות הן מאוד ויזואליות), אפשר לבקש מכל תלמיד לבחור מהמסכת משנה אחת נוספת (שלא נלמדה בכיתה), לפרש אותה, לשייך אותה לאחד מנושאי המסכת, לאייר אותה, וכו'. (אגב, חלק מהמשניות גם הולחנו, ויש להן ביצועים שונים).

1. "ברכת הדרך" – אל איתקה

בסיום פתיחה זו מובאת להלן הצעתו המקורית של **נדב ברמן** (יחד עם מורים נוספים בירושלים) כפתיחה ללימוד ה**איתקה** באמצעות שירו של קונסטנדינוס קוואפיס (1863-1933) "**איתקה**".

שירו של קוואפיס מעלה בפנינו שאלות יסוד הנוגעות למסע האנושי בחיים: מה מקורם של הקשיים בדרכנו – פנימיים או חיצוניים? איך ניתן לפתור אותם, או אולי טוב יותר: להימנע מהם? האם הדרך בה אנו הולכים ל'איתקה' שלנו היא בת-קיצור ולפיכך מיותרת, או שיש בה ערך-עצמי? מה מחכה לנו ב'סוף הדרך'? האם מצוי שם עולם אחר ושונה בתכלית, או שמא זהו יעד המשקף את תלאות הדרך? שאלות כלליות אלו שעולות מן השיר אכן יעסיקו אותנו רבות בלימוד הרמב"ם.

הפילוסוף **עמנואל קאנט** טען כי ישנן שלוש שאלות בסיסיות בחיים: **מה אני יכול לדעת? מה עלי לעשות? למה אני יכול לקוות?** השאלה הראשונה קשורה לשאלות של תורת ההכרה והמציאות; השלישית – לשאלות בדבר העתיד, ההשגחה האלוהית ואולי אף אחרית-הימים. בלימוד "שמונה פרקים" לרמב"ם אנו מעוניינים דווקא בשאלה השנייה: מה עלי לעשות? (אף שגם השאלות האחרות יעלו מדי פעם).

מהי אפוא הדרך הישרה ש"יבור לו האדם" (כלשון רבי יהודה הנשיא; ראו לעיל הערה 8)? אם דרך זו היא ישרה וגלויה, למה יש צורך לברור (לבחור) אותה, ואם אינה ישרה, למה בעצם לבחור בה? ובקיצור: מהי הדרך הנכונה בחיים? האם דרך זו משותפת לכל בני האדם, בכל תרבות שהיא? או אולי לכל איש – דרך משלו? והאם הדרך צריכה להיות מותאמת להולך בה? על שאלות אלו ננסה לענות – תוך שאנו מנסים להתמודד עם האופן שבו ענה עליהם רבי משה בן מיימון.

ולכם המלומדים והלומדים – ברכת הנאה מה'דרך' – מי ייתן ותהא זו לכם השראה לעיצוב דרככם האישית בחיים.

זוהי דרך מסוימת, אך יש (וצריכה להיות) בה ברירה מתוך מספר חלופות ראויות והגיוניות. בכל מקרה, גם אם לא בחרתם בה כקו מנחה ללימוד בהמשך, זו בהחלט משנה שראוי להציג ברשימה הנלמדת בכיתה.

אֵיתָקָה | קוֹנְסְטַנְדִינּוֹס קוּוּאֵפִיס¹¹

כי תצא בדרך אל איתקה
שאל כי תארך דרכך מאד
מלאה בהרפתקאות, מלאה בדעת.
אל תירא את הלסטריגונים ואת הקיקלופים
אל תירא את פוסידון המשתולל.
לעולם לא תמצאם על דרכך
כל עוד מחשבותיך נשאות, ורגש מעלה
מפעים את נפשך ואת גופך מנהיג.
לא תתקל בלסטריגונים ובקיקלופים
ולא בפוסידון הזועם, אלא אם כן
תעמידם לפניך נפשך.

שאל כי תארך דרכך מאד.
כי בבקרים רבים של קיץ תכנס
בחדוה, בפליאה רבה כל כך
אל נמלים שלא ראית מעולם. [...]
עליך לבקר בהרבה ערי מצרים
ללמד, ללמד מאלה היודעים.

וכל הזמן חשב על איתקה
כי יעודך הוא להגיע שמה.
אך אל לך להחיש את מסעך
מוטב שימשך שנים רבות.
שתגיע אל האי שלך זקן
עשיר בכל מה שרכשת בדרך.
אל תצפה שאיתקה תעניק לך עֶשֶׂר.
איתקה העניקה לך מסע יפה
אלמלא היא לא הייתה יוצא כלל לדרך.
יותר מזה היא לא תוכל לתת.

והיה כי תמצאנה ענייה – לא רמתה אותך איתקה.
וכאשר תשוב, ואתה חכם, רב נסיון,
תוכל אז להבין מה הן איתקות אלה.

¹¹ מתוך: קונסטנדינוס קוואפיס – כל השירים, תרגם (מיוונית): יורם ברונובסקי, כרמל, י-ם תשנ"ג, עמ' 48-49. השיר מתייחס לנושאים מתוך האודיסיאה של הומרוס. "איתקה היא האי שאודיסיאוס היה מלכו, הלסטריגונים והקיקלופס הם מפלצות שבהן נתקל אודיסיאוס בדרכו חזרה לאי שלו מטרואיה, פוסידון הוא האל העוין את אודיסיאוס ורודף אותו" (מתוך הערות המתרגם, שם, עמ' 183).

ז. תרגומים ומהדורות של "שמונה פרקים"

"שמונה פרקים" (ככל פירוש המשנה וככל יתר כתביו של הרמב"ם, להוציא "משנה תורה") נכתב במקורו בערבית-יהודית (= ערבית באותיות עבריות המשלבת ביטויים ומטבעות לשון עבריות ויהודיות), וקיימים היום כמה תרגומים ומהדורות. כדי להקל את הלמידה, יש לבחור מראש לפי איזה תרגום נלמד בכיתה. חשוב שבידי התלמידים בזמן השיעור יהיה תרגום אחד משותף, שיאפשר להם לעקוב כהלכה אחר מהלך הלימוד.

המהדורה השכיחה ביותר היא זו מסדרת "רמב"ם לעם" (הוצאת מוסד הרב קוק) (בהוצאה מיוחדת לתלמידים), המבוססת על תרגומו של שמואל בן יהודה אבן-תיבון מימי הביניים (בצירוף פירוש נרחב, לא פשוט בעצמו, של מ"ד רבינוביץ). יתרונו של תרגום זה הוא בקרבתו הלשונית לשפה העברית המקובלת בימי הביניים בזמן הרמב"ם (מה עוד שהרמב"ם עצמו סמך ידו על תרגומו של זה לספרו הגדול, "מורה נבוכים", עוד בחייו).

עם זאת, יש לדעת שיתרון זה הוא בה בעת גם חיסרון, שכן הלשון והתחביר הביניים רחוקים מאוד מן התלמידים, ומהווים מחסום נוסף בדרך להבנה (מלבד התוכן המורכב). במידת האפשר יש להעדיף שבידי התלמידים יהיה אחד התרגומים החדשים והעדכניים יותר לקורא בן זמננו. ביניהם נזכיר את תרגומו של הרב קאפח (במהדורתו לפירוש המשנה, הוצאת מוסד הרב קוק) ואת תרגומו החדש ביותר של הרב יצחק שילת (במהדורתו להקדמות הרמב"ם למשנה, הוצאת שילת – מעלה אדומים)¹². עם זאת, יצוין שגם בתרגומים החדשים, נמצא כמובן יתרונות וחסרונות, ולא פעם יש ביניהם הבדלים משמעותיים.

לכן, בלי קשר לתרגום שבידי התלמידים, מומלץ בעת הכנת השיעורים שהמורה ישווה בין שניים-שלושה תרגומים, כיוון שלעתים קרובות נוסח מסורבל או אי-בהירות באחד התרגומים באים על פתרונם בקלות בתרגום אחר. (עם זאת, יש לשים לב שלעתים הבדלי התרגום חושפים מחלוקות פרשניות. במקרים כאלה רצוי לעיין במקור הערבי, ובמידת הצורך ניתן להיעזר במורה לערבית בביה"ס.)

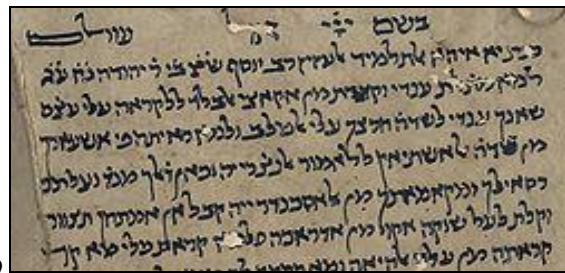
כדאי לציין כאן גם את מהדורת האינטרנט מאירת העיניים של ד"ר יהודה איזנברג ל"שמונה פרקים" באתר "דעת" (בין יתר כתביו הרמב"ם, בתוך הספרייה התורנית הוירטואלית):

<http://www.daat.ac.il/daat/mahshevt/shmona/shaar-2.htm>

מהדורה זו היא בתרגומו של אבן תיבון, על בסיס מהדורתו של ד"ר א' בן ישראל אבי-עודד (משנת 1949, חברת אומנות בע"מ, ת"א) (מהדורה זו פחות זמינה בחנויות), והיא מכילה שינויים שונים כדי להתאימה ללשון העברית בת ימינו. כמו כן, נוספו בה סימני פיסוק, הדגשת הקטעים המרכזיים בכל פרק, גיוון בעיצוב הטקסט (צבע שונה לצייטות, וכיו"ב). חשוב לשים לב שעיצובה

¹² יצוין שבכרך "הרמב"ם: כתבים נבחרים" מסדרת "עם הספר" בהוצאת "ידיעות אחרונות" מובאים בין היתר "שמונה פרקים" והפירוש למסכת אבות כולה, וכן הקדמת הרמב"ם לפרק "חלק" ומבחר אגרות, בתרגומו של שילת. כך זה בידי התלמידים עשוי לתת תמונה טובה יותר של הרמב"ם לעומת חוברת "שמונה פרקים" בלבד.

המיוחד של מהדורה זו מהווה מיניה-וביה סוג של פרשנות. עיון במהדורה זו יכול לסייע למורה רבות בהכנת השיעור – בעימוד הטקסט ובהבנתו.

כתב יד תימני של "מורה נבוכים" (מאות 13-14)

ח. ספרות ומקורות עזר להוראת "שמונה פרקים"

בלימוד הספר ובהכנת השיעורים רצוי להיעזר בספרות העזר הרבה שנכתבה על הרמב"ם בכלל ועל "שמונה פרקים" בפרט. עם זאת, חשוב שהמורה יראה בספרות העזר חומר רקע לעיונו בלבד, ובהוראתו יבחר רק את אותם הדברים שיסייעו בידו להבהיר ולפשט את דברי הרמב"ם עצמו, ולהנגיש אותם לתלמידיו. (מיותר לציין שרוב הספרות המקצועית על הרמב"ם אינה מכוונת לצורך זה.)

למרבת הספרים ברשימת המקורות להלן נוספו הערות קצרות על אופיו של הספר ותרומתו האפשרית למורה.

רקע היסטורי על ימי הביניים הכלליים והיהודיים

- ❖ ח"ה בן ששון, **פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים**, הוצאת עם עובד, תל אביב, 1969 (בעיקר פרקים א-ד, י-יג; הקטע בעמ' 6-7 המאפיין את ימי הביניים כ"תור האמונה" בדתות השונות מומלץ ללימוד בכיתה.)
- ❖ אורה לימור (ראש צוות הקורס) ואחרים, **בין יהודים לנוצרים: יהודים ונוצרים במערב אירופה עד ראשית העת החדשה**, עריכה: טובה צורף, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, 1993-1997
- ❖ יוסף שורף, **מהמנזר אל האוניברסיטה: בין תיאולוגיה לפילוסופיה בימי הביניים**, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון, תל אביב
- ❖ שולמית שחר, **מורשת ימי הביניים**, האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון, תל אביב
- ❖ הרצאה מבואית-פופולארית רבת עניין (שמתאימה גם לתלמידים) תמצאו בספר: אבא אבן, **מורשת: עם ישראל בתרבות האנושית**, מאנגלית: יחיעם פדן, הוצאת סטימצקי, תל אביב, 1985 (הפרק החמישי: תור האמונה. בפרק מפה ותמונות רבות שיכולות גם הן לסייע באיור התקופה ורוחה.)

מספרי העזר על "שמונה פרקים"

- ❖ אליעזר שביד, **עיונים בשמונה פרקים לרמב"ם**, הוצאת אקדמון, ירושלים (ניתוח שיטתי ומקיף של "שמונה פרקים" תוך התייחסות למקורות פילוסופיים שמהם הושפע הרמב"ם, השוואה לכתביו האחרים של הרמב"ם, ועוד. הספר עומד גם על הרלוונטיות של דברי הרמב"ם, ומעלה שיקולי דעת ודוגמאות העשויים לסייע בהוראת הספר).
- ❖ יצחק שילת, **הקדמות הרמב"ם למשנה**, ביאור לשמונה פרקים, הוצאת שילת – מעלה אדומים, ירושלים, תשנ"ו (בתוך מהדורתו החדשה של שילת להקדמות הרמב"ם למשנה (כולל תרגום חדש ומוער) (הפרקים מכילים הרצאה תמציתית של מהלך הספר, וכן דיון קצר בנקודות מפתח בכל פרק).
- ❖ ישעיהו ליבוביץ ותלמידים-חברים, **שיחות על "שמונה פרקים" לרמב"ם**, הוצאת כתר, ירושלים (שיחה חופשית היוצאת אמנם מדברי הרמב"ם אך מגיעה לעתים לעניינים אחרים. חיבור זה מלמד בעיקר על דרכו הייחודית של ליבוביץ בהבנת הרמב"ם, וניתן למצוא בו נקודות מעניינות לדיון).
- ❖ אורי שרקי, **על שמונה פרקים לרמב"ם**, הוצאת אורים (בספר מובא המקור הרמב"מי ולצדו ביאור קצר, וכן פרקי עיון שיטתיים העוסקים בהרחבה הן בדברי הרמב"ם והן בהפניות והשוואות להוגים נוספים מכל התקופות. הרצאת הדברים בהירה ומדגישה את הרלוונטיות שבחיבורו של הרמב"ם, אך ההקשר הפילוסופי הרחב של החיבור מוצג באופן חלקי בלבד).
- ❖ יש לציין כי גם במהדורות הוותיקות של "שמונה פרקים" (ראו לעיל בסעיף ו') יש הערות שוליים (הכוללים מראי מקום, פירושים, השוואות ולעתים הרחבות של ממש) העשויות לסייע רבות למורה.

ספרות כללית על הרמב"ם

הספרות על הרמב"ם היא עצומה, ובחלק מהספרים המוקדשים להגותו תמצאו ביבליוגרפיה מקיפה (למשל אצל טברסקי ושביד, להלן). כאן נמליץ רק על חיבורים ספורים שיש בהם לדעתנו ערך מיוחד **למורה** בהוראת "שמונה פרקים", בהכנת מבואות לרמב"ם ובהיכרות מקיפה יותר עם הגותו, בעיקר אלו שיש בהם נגיעות רלוונטיות.

- ❖ יצחק טברסקי, **הלכה והגות: קווי יסוד במשנתו של הרמב"ם**, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, 1992 (שני כרכים) (הצגה שיטתית של יצירתו ותורתו של הרמב"ם. לצרכנו מומלצים בעיקר יחידה א' [מבוא] ויחידה י' [תורת המוסר]).
- ❖ אליעזר שביד, **הפילוסופים הגדולים שלנו**, הוצאת ידיעות אחרונות - ספרי חמד, תל אביב, 1999 (הספר מהווה מבוא פופולארי טוב למחשבת ישראל בימי הביניים ובו גם רקע נרחב ליצירתו הכוללת של הרמב"ם (עמ' 189-161), ומוקדשים בו בין היתר פרקים אחדים על תורת הנפש והאתיקה של הרמב"ם (עמ' 229-189), שעשויים לשמש רקע טוב למורה לפני עיון שיטתי ב"שמונה פרקים"). (בנוסף, בעמ' 479-483 מובאת ביבליוגרפיה על הרמב"ם והגותו).
- ❖ אליעזר שביד, **הרמב"ם וחוג השפעתו**, ערך לפי הרצאות דן (ביגלמן) אוריין, הוצאת אקדמון (מהדורת סטנסיל), ירושלים, תשל"ו (מבואות מקיפים ובאוריינטציה אקדמית יותר של שביד

- לכלל הגותו של הרמב"ם, ובתוך כך לתורת הנפש ולתורת המידות שלו. יש כמה עניינים שמוסברים כאן בצורה רחבה ומלאה יותר מהספר הקודם.)
- ❖ משה הלברטל, **הרמב"ם**, סדרת "גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי", מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2009 (ספר חדש ומאיר עיניים המציג ביוגרפיה אינטלקטואלית של הרמב"ם וניתוח מקיף של הסוגיות המרכזיות בכתביו השונים. ערך מיוחד לענייננו יש בפרק השלישי: אתיקה ואמונה ב"פירוש המשנה").
 - ❖ דב רפל, **משנתו הפילוסופית של הרמב"ם**, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים (הספר נכתב באוריינטציה להוראה ומכיל רשימת שיעורים במגוון נושאים, הכוללים מבואות וקטעי מקורות מעובדים).
 - ❖ צילה מירון, **האדם האידיאלי במשנתו של הרמב"ם: דמות הנביא** (חוברת לתלמיד ומדריך למורה), האגף לתכניות לימודים, משרד החינוך, ירושלים, תשמ"ד (מדובר בספר לימוד במחשבת ישראל הכולל מקורות ממבחר כתבי הרמב"ם, ובהם גם קטעים מרכזיים אחדים מ"שמונה פרקים". אמנם הנבואה כנושא עולה ב"שמונה פרקים" רק בפרק ז' (מלבד אזכורים קצרים בפרקים אחרים), אך החוברת כוללת גם דיונים על חלקי הנפש, דרך-האמצע ותכלית האדם. בשתי החוברות (לתלמיד ולמורה) מובאים מבואות, קטעי העשרה והרחבה, הצעות דידקטיות שונות, איורים מעוררי מחשבה, וכו', וניתן להיעזר בהם רבות בהוראת נושאים שונים ב"שמונה פרקים" (ובוודאי להרחיב ולהעשיר את הוראת פרק ז').
 - ❖ קנת סיסקין, **הרמב"ם: מורה דרך לנבוכי זמננו**, תרגם מאנגלית ארורי בנשלום, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, תל אביב, 2000 (מבוא בהיר ומרתק להגות הרמב"ם, תוך דגש על הרלוונטיות שלה לימינו. אין בספר כמעט ניתוח שיטתי של טקסטים, אלא מוצג בו מבט-על שיכול לסייע בראיית היער מבעד לעצים...)
 - ❖ אחדים מספרי "האוניברסיטה המשודרת" (בהוצאת משרד הביטחון), כגון: **אמונתו של הרמב"ם** (מאת ישעיהו ליבוביץ), הספר נמצא גם באתר: <http://www.planetnana.co.il/rambamm/index1.htm>
 - ❖ **אמונה ותבונה** (מאת דב שוורץ), ועוד.

על ה"אתיקה" של אריסטו וזיקתה לרמב"ם

היכרות עם תורת המידות של אריסטו (וגם עם רעיונות אחדים מתורותיהם של סוקרטס, אפלטון ופילוסופים אחרים) חשובה ולעתים הכרחית להבנת "שמונה פרקים" (על הדומה והשונה שבין ההוגים השונים). עם זאת, כאמור לעיל, לא מומלץ להקדים מבואות פילוסופיים (למשל, על הפילוסופים היוונים השונים) לפני תחילת לימוד "שמונה פרקים", אלא עדיף לשלב אותם במהלך לימוד הספר. (וראו הערה בעניין לעיל, בנושא שיעורי הפתיחה.)

- ❖ ספרו של אריסטו: **אתיקה**, מהדורת ניקומאכוס, הוצאת שוקן, תל-אביב, תשל"ג
- ❖ שמואל שקולניקוב ואלעזר וינריב, **פילוסופיה יוונית – מתאלס ועד אריסטו**, כרך שלישי: אריסטו, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב, 1997 (בעיקר יחידה 12 על תורת המידות וצורת המדינה)

- ❖ רקע על אריסטו ומונחי יסוד בשיטתו המשמשים בהגותו של הרמב"ם, בפרק: **אריסטו - חייו, תורתו ויצירתו**, מעובד על פי "אוצר ישראל" ליי"ד איזנשטיין, באתר "דעת":
<http://www.daat.ac.il/daat/history/dmuyot/aristo-2.htm>
- ❖ הערכים "סוקרטס", "אפלטון" ו"אריסטו" בספרייה הווירטואלית של מט"ח; ערכים פילוסופיים אלו (ואחרים) מבוססים על ספרו של פרופ' ג' או. יורמסון, **פילוסופיה**, סדרת אופקים חדשים, 1967
<http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=16>
- ❖ מיכל פרס-כהן, **אריסטו בפילוסופיה של הרמב"ם, פשרה או סתירה?** באתר "חופש":
http://www.hofesh.org.il/articles/rambam/rambam_aristo.html
- ❖ אחדים מספרי סדרת "האוניברסיטה המשודרת" (בהוצאת משרד הביטחון), למשל: **פרקי מבוא לאפלטון** (מאת יוחנן גליקר), **גוף ונפש: הבעיה הפסיכו-פיזית** (מאת ישעיהו ליבוביץ), ועוד.

מקראות ומאמרים בחקר הרמב"ם

- המקורות הבאים מומלצים בעיקר למי שרוצים להעמיק בהיבט מצומצם זה או אחר בהגות הרמב"ם (ובהשוואתו להוגים אחרים), למשל, לכתובת **עבודות חקר** וכד'. רוב הפריטים להלן הובאו מהמאוחר (והעדכני יותר) אל המוקדם.
- ❖ אביעזר רביצקי (עורך), **הרמב"ם - שמרנות, מקוריות, מהפכנות**, מרכז זלמן שזר, 2008 (קובץ מחקרים רב-תחומי המבוסס על כנס בינ"ל שהתקיים באוניברסיטה העברית בשנת תשס"ד, במלאת 800 שנה לפטירת הרמב"ם. הקובץ מעלה את הישגי המחקר העדכניים ביותר על משנת הרמב"ם, ונותן הערכה מסכמת על הרמב"ם, יצירתו ופעילותו. המחקרים השונים בקובץ מלמדים שהרמב"ם לא היה בגדר מהפכן, לא באורח חייו ולא ביצירתו, וחיידושו החשובים שוקעו בעיקר בתוך מסורת היצירה. הספר נחלק לשני כרכים: הראשון - היסטוריה והלכה (תולדותיו ומקומו של הרמב"ם בהיסטוריה, והשוואה בין דברי הרמב"ם למקורותיו ההלכתיים); הכרך השני - הגות וחדשנות (מקוריות ופרשנות במשנת הרמב"ם אל מול מקורות הגות שקדמו לו או בני זמנו) יש בקובץ כמה מאמרים העשויים לתרום להבנת עניינים אחדים ב"שמונה פרקים", כגון: הטבע והיכולת האלוהית, מעמד המצוות ועוד.)
 - ❖ משה חלמיש (עורך), **דעת הרמב"ם - ילקוט מאמרים בחקר משנת הרמב"ם**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 2004. (בין המאמרים יש מאמר המתמקד באתיקה של הרמב"ם.)
 - ❖ **"בעקבות הרמב"ם"**, לקט מאמרים, כתב העת "פעמים", 97, סתיו תשס"ד, ירושלים, 2004
 - ❖ ככלל, מאמרי "פעמים" מתפרסמים באתר **מה-יא"ה** (מפעל התייעוד – יהודי ארצות האסלם) של אוניברסיטת תל-אביב. ניתן להגיע דרך מפתח החיפוש למאמרים שונים על הרמב"ם, למשל: על יחסו לאסלם ("פעמים", 42, חורף תש"ן) ועוד.
<http://jic.tau.ac.il/moresheet/search-free-new.asp>
 - ❖ **מיקראה בחקר הרמב"ם**, ליקוטי "תרביץ" ה', הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ה (חלק מהמאמרים יכולים לסייע בהוראת פרקים ונושאים אחדים בשמונה פרקים, כגון על מושג ה"אפשר"; על הרצון האלוהי; ועוד.)

- ❖ מאמרים שונים ב"עיון" – רבעון פילוסופי, בהוצאת מרכז ברגמן לעיון פילוסופי, האוניברסיטה העברית בשיתוף החברה הפילוסופית בירושלים. [למשל בכרך מ"ה (ניסן תשנז), תשרי תשנז], כרך מ"ז (ניסן, תשנח), כרך נ" (תשרי תשס"ב), ועוד.]
- ❖ מפתח למאמרים כלליים על רמב"ם באתר רמב"ם (רשימת מאמרים במדעי היהדות) של הספרייה הלאומית
- ❖ מגוון מקורות, מאמרים, מערכי-שיעורים וחומרי עזר באתר "דעת" (בו גם ספרייה וירטואלית גדולה של ספרי יסוד במחשבת ישראל, בהם כתבי הרמב"ם)
- ❖ **אוסף קישורים מקוונים** לכתבי הרמב"ם ולמאמרים עליו ברשת:

<http://www.esefer.net/rambam.html>

כמוכן, מאמרים נוספים ממשיכים ומתפרסמים בכתבי העת הנ"ל ובקבצים שונים.

אתרי אינטרנט

תוכלו למצוא אינספור מאמרים וחומרי עזר על הרמב"ם בעזרת מנועי חיפוש. נציין כאן אתרים אחדים (מיני רבים) שמובאים בהם חומרי מבוא על הרמב"ם, שיוכלו לסייע למורה.

- **הנשר הגדול: 800 שנה לפטירת הרמב"ם**, "דף לתרבות יהודית", 266-267, ערך ד"ר אריה, באתר המחלקה לתרבות תורנית, משרד החינוך;

http://meyda.education.gov.il/files/Tarbut/PirsumeAgaf/KitveEt/266_7doc.doc

- וכן שם: הרמב"ם: הגיונות – אמרות – שרטוטים (קובץ PDF).

<http://cms.education.gov.il/educationcms/units/toranit/mekorotnose/dmuyot/rambam.htm>

- **חומר רקע** על הרמב"ם (כולל מקורות), שנכתב על ידי "מרכז למורשת קהילות ישראל", באתר המטה ליישום דוחות שנהר-קרמניצר:

http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/Mate/ChomreyLemida/rambam.htm

- **סקירת מבוא** על תולדות הרמב"ם באתר הכנסת (מסמך רקע שהוגש למליאת הכנסת לרגל ישיבה מיוחדת של הכנסת לציון 800 שנה לפטירת הרמב"ם):

<http://www.knesset.gov.il/library/heb/docs/sif034.htm>

נספח: סדר יומו של הרמב"ם

מתוך איגרת הרמב"ם לר' שמואל אבן תיבון

... ואמנם מה שזכרת (הזכרת) מעניין בואך אצלי, בוא ברוך ה' ומבורך שבבאים, ואני שש וששמח בזה, וחפץ ונכסף ומשתוקק לחברתך, ומתאווה לראות פניך יותר משמחתך בי. ו[זאת] אף על פי שיקשה עלי רכבך (נסיעתך ב)סכנת הים, ואמנם (ואף) אודיעך ואיעצך שלא תסכן על עצמך, כי לא יגיעך (תפיק) מבואך אליי זולת (אלא רק) ראות פניי, ומה שתשיגהו ממני כפי יכולתי; אמנם (אבל) תועלת (של) חכמה מן החכמות, או להתייחד עמי (= לשיחה פרטית) אפילו שעה אחת ביום או בלילה – אל תוחיל (תצפה) בזה כלל, כי תוכן ענייני (סדר יומי) כמו שאספר לך:

אני שוכן במצרים (פוסטאט, פרבר של קהיר), והמלך עומד בקאהירה¹³, ובין שני המקומות [מרחק של] שני תחומי שבת¹⁴. ו[יש] לי על המלך מנהג כבד (קשה) מאוד, אי אפשר לי מבלתי ראותו בכל יום בחילת היום. אמנם כשימצאהו חולשה, או יחלה אחד מבניו או אחת מפלגשיו – לא אסור (אצא) מאלקאהירה, ואני רוב יומי בבית המלך. ואי אפשר לי גם כן מבלתי בקר שר המלך בכל יום, ואי אפשר לי גם כן מפקיד אחד או שני פקידים יחלו, ואני צריך להתעסק ברפואתם. כללו של דבר: כל יום אני עולה לאלקאהירה בהשכמה, וכשלא יהיה שם מכשול, ולא יתחדש שם שום חידוש – אשוב למצרים אחר חצי היום, על כל פנים לא אגיע קודם. ואני מתרעב, ואמצא האכסדרות [בבית], כולן מלאות גויים ויהודים בהן, חשוב ובלתי חשוב, ושופטים ושוטרים, ואוהבים ושונאים, ערב רב ידעו את עת שובי. ארד מעל הבהמה, וארחץ ידיי, ואצא אליהם לפייסם, ולרצותם ולחלות פניהם [כדי למחול על כבודם], להמתין אותי עד שאוכל לאכול אכילת ארעי, והיא מעת לעת¹⁵. ואצא לרפאותם ולכתוב להם פתקאות ונוסחאות לרפואת חוליהם. לא יסור הנכנס והיוצא פעמים עד הלילה, ולפעמים – באמונת התורה¹⁶ – עד סוף שתי שעות מן הלילה. ואספר להם ואצווים ואדבר עמהם, ואני שוכב פרקדן מרוב העייפות. וייכנס הלילה, ואני בתכלית החולשה, לא אוכל לדבר. סוף דבר: לא יוכל אחד מישראל לדבר לי או להתחבר בי זולת יום השבת, אז יבואו כולם אחר התפילה, אנהיג הציבור במה שיעשה כל השבוע. ויקראו קריאה חלושה עד הצהריים, וילכו לדרכם, וישובו קצתם, ויקראו שנית עד תפילת ערבית. זה תוכן ענייני היום, ולא סיפרתי לך אלא קצת מה שתראהו בעזרת האל יתעלה ...

(מעובד על פי תרגומים שונים)

¹³ קאהיר

¹⁴ **תחום שבת**: המרחק שמותר לאדם בשבת לצאת ברגל מתחומי העיר, שהוא 2000 אמה (כקילומטר) לכל כיוון.

¹⁵ **אכילת ארעי** = אכילה זמנית, לא קבועה; "מעת לעת", מזמן לזמן, לא באופן סדיר.

¹⁶ לשון שבועה